

Посольство
Великої Британії
в Україні

ГОМ

МОМ

ЛЮДИНА У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ
ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
З КУРСУ ЗА ВИБОРОМ
ДЛЯ СТУДЕНТІВ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

КИЇВ 2010

Посольство
Великої Британії
в Україні

I O M

M O M

ЛЮДИНА У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ВИКЛАДАЧІВ
ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
З КУРСУ ЗА ВИБОРОМ
ДЛЯ СТУДЕНТІВ СОЦІОГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ**

Схвалено Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/П-7868 від 16.08.2010)

КИЇВ 2010

АВТОРИ:

Передмова, Розділ I – **ПОМЕТУН Олена Іванівна**, завідувачка лабораторією суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України

Розділ II – **СУЛТАНОВА Лейла Юріївна**, кандидат педагогічних наук, завідувачка відділом виховних систем у педагогічній освіті Інституту педагогічної освіти й освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України

Розділ III – **МАСЛІКОВА Ірина Ігорівна**, кандидат філософських наук асистент кафедри етики, естетики та культурології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розділ IV – **КОЗУБ Лариса Василівна**, кандидат історичних наук доцент кафедри українознавства Київського національного університету технології та дизайну

Розділ V – **ВЕЛИЧКО Олена Борисівна**, кандидат філософських наук доцент кафедри україністики Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця

Розділ VI – **СМОРЖЕВСЬКА Оксана Олександрівна**, кандидат історичних наук доцент кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Розділ VII – **МАРЦЕНЮК Тамара Олегівна**, кандидат соціологічних наук старший викладач кафедри соціології факультету соціальних наук і соціальних технологій Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Розділ VIII – **ДРЬОМІНА-ВОЛОК Наталія Вікторівна**, кандидат юридичних наук доцент кафедри, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України

Людина у полікультурному суспільстві: навчально-методичний посібник для викладачів вищих навчальних закладів з курсу за вибором для студентів соціогуманітарних спеціальностей / [Пометун О.І., Султанова Л.Ю. та ін.]. – К.: "Інжиніринг", 2010 – 248 с.

ISBN 978-966-2344-04-2

Посібник виготовлено на замовлення Представництва Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні.

Цей посібник підготовлено у рамках пілотного проекту Представництва МОМ в Україні «Розробка навчального курсу з культурної обізнаності для вищих навчальних закладів в Україні» у партнерстві з PH International та за фінансової підтримки Фонду стратегічних програм уряду Великої Британії <http://ukinukraine.fco.gov.uk/en/about-us/working-with-ukraine/strategic-programme-fund-spf/>.

Автори посібника висловлюють думки, формують висновки та рекомендації, що не завжди збігаються з поглядами Посольства Великої Британії в Україні та Міжнародної організації з міграції.

Всі права захищено. Жодну частину цієї публікації не можна відтворити або переробити у будь-якому вигляді та у будь-який спосіб без попередньої письмової згоди Міжнародної організації з міграції.

МОМ висловлює подяку пану Девіду Ройлу та В'ячеславу Ліхачеву за допомогу у розробці та написанні посібника.

ЗМІСТ

Передмова	6
РОЗДІЛ I	
ЧОГО І ЯК НАВЧАЮТЬ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	9
1. Чому виникла необхідність у полікультурній освіті?	9
2. У чому особливості полікультурної освіти в Україні?	10
3. Яких дидактичних підходів потребує полікультурна освіта?	12
4. Чому у сучасному ВНЗ потрібне активне та інтерактивне навчання студентів?	13
5. Що таке інтерактивне навчання?	15
6. Які з методів інтерактивного навчання найбільш потрібні у вищій школі?	16
РОЗДІЛ II	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО СУСПІЛЬСТВА В ЕПОХУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	19
Лекція	
Концептуальні засади функціонування полікультурного суспільства в епоху глобалізації	20
1. Теоретичні аспекти основних підходів до дослідження проблеми полікультурного суспільства	20
2. Вплив глобалізаційних процесів на культуру	22
3. Ціннісні пріоритети сучасного полікультурного суспільства	25
Література	28
РОЗДІЛ III	
ГЛОБАЛЬНА ЕТИКА У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СВІТІ	30
Лекція	
Глобальна етика у полікультурному світі	30
1. Самовизначення особистості у полікультурному просторі	31
2. Філософсько-етичні обґрунтування глобальної етики	35
3. Проекти глобальної етики: головні цінності, нормативні вимоги та проблеми	40
4. Глобальна політична практика як доведення життєздатності глобальної етики	44
Семінар 1	
Пошук ідентичності та взаємодія культур: етичні аспекти	47
Семінар 2	
Глобальна етика: головні цінності та імперативи	48
Практичне заняття 1	
Моральна відповідальність та усвідомлення конкретних провин	49
Практичне заняття 2	

Соціальна відповідальність в умовах економічної та культурної глобалізації	50
Оцінювання навчальних досягнень студентів	50
Література	51
РОЗДІЛ IV	
ПОЛІКУЛЬТУРНЕ РОЗМАЇТТЯ ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ	54
Лекція 1	
Етнонаціональні процеси та багатокультурність у розвитку людства	55
1. Етнічне підґрунтя етнонаціональних процесів	55
2. Форми існування етнонаціональної різноманітності у світі	58
3. Механізми впливу на етнонаціональні стосунки. Етнонаціональна політика	61
Лекція 2	
Формування поліетнічного середовища та етнонаціональна консолідація українського суспільства	64
1. Історичні умови формування етнічної структури населення України. Етнонаціональний розвиток та етнополітичні процеси в Україні в історичній ретроспективі	64
2. Сучасне українське поліетнічне суспільство та національні меншини	67
Семінар 1	
Формування поліетнічного складу українського суспільства	71
Література	71
Семінар 2	
Тенденції розвитку сучасного українського поліетнічного суспільства	72
Література	72
Практичне заняття 1	
Багатокультурність в сучасній Україні	72
Література	72
Практичне заняття 2	
Формування національної свідомості та патріотизму громадян України	73
Література	73
Оцінювання навчальних досягнень студентів	73
Література	75
РОЗДІЛ V	
ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ У СУЧАСНОМУ ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ	77
Лекція 1	
Феномен етнокультури та форми етнокультурної взаємодії у полікультурному просторі	78
1. Етнокультура як феномен етнічного буття народу та сфера дослідження	78
2. Структура та елементи етнокультури	81

3. Функції етнокультури у соціокультурному просторі	84
4. Форми етнокультурної взаємодії у полікультурному просторі	85
Лекція 2	
Особливості розвитку сучасного українського етнокультурного простору в умовах глобалізації сучасного полікультурного світу	89
1. Етнокультурні регіони України та фактори їх формування. Типологія субетносів українців	89
2. Вплив глобалізаційних процесів на функціонування етнокультурного простору українського суспільства	97
3. Особливості сучасного етапу етнокультурного розвитку українського суспільства. Специфіка етнокультурної маргінальності у сучасній Україні	100
4. Політика у сфері етнокультурного розвитку як один із магістральних напрямів діяльності держави у контексті становлення громадянського суспільства та визначення Україною курсу на європейську інтеграцію	100
Семінар 1	
Етнокультура як феномен етнічного буття народу	102
Семінар 2	
Проблеми та перспективи подальшого розвитку етнокультури в Україні	103
Практичне заняття	
Вплив глобалізаційних процесів на функціонування етнокультурного простору українського суспільства	104
Оцінювання навчальних досягнень студентів	105
Література	106
РОЗДІЛ VI	
РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ	107
Лекція 1	
Релігійна палітра сучасної України	108
1. Релігійно-інституційні процеси в Україні (кінець XX — початок XXI ст.)	108
2. Напрями та пріоритети державної релігійно-церковної політики	113
3. Соціальна складова діяльності релігійних організацій України	115
Лекція 2	
Релігійна толерантність та радикальні вияви релігійних почуттів: світовий досвід і Україна	118
1. Визначення поняття «релігійна толерантність»: різноманітність поглядів. Радикальні вияви релігійних почуттів	118
2. Релігійна толерантність в українському суспільстві	121
3. Міжконфесійний діалог як діалог культур	127
Семінар 1	
Поліконфесійність України	131
Література	131

Семінар 2	
Релігія у секуляризованому суспільстві	134
Література	134
Практичне заняття 1	
Проблеми релігійної толерантності та радикальних виявів релігійних почуттів в Україні	136
Література	136
Практичне заняття 2	
Практичне значення міжконфесійного діалогу для культурного розвитку України	138
Література	138
Оцінювання навчальних досягнень студентів	140
Модульна контрольна робота	140
Література	141
РОЗДІЛ VII	
КСЕНОФОБИЯ І РАСИЗМ ЯК НЕГАТИВНІ ЯВИЩА У ЖИТТІ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО СУСПІЛЬСТВА	147
Лекція 1	
Ксенофобія, расизм і нетерпимість як явища сучасного суспільного життя	148
1. Загальна характеристика ксенофобії як суспільного явища	148
2. Громадська думка українського суспільства та європейської спільноти щодо дискримінації	153
3. Вивчення рівня ксенофобії в Україні	156
Лекція 2	
Прояви ксенофобії та расизму в сучасному українському суспільстві	161
1. Прояви ксенофобії в Україні на прикладі мови ворожнечі	161
2. Прояви ксенофобії в Україні на прикладі злочинів на ґрунті ненависті	162
3. Нетолерантна діяльність та організації в Україні	164
4. Приклади протидії расизму та ксенофобії в Україні	168
Семінар	
Прояви ксенофобії у сучасному українському суспільстві: основні результати вимірювання рівня ксенофобії в Україні (на прикладі шкали Богардуса та індексу національної дистанційованості Н. Паніної)	171
Література	172
Практичне заняття 1	
Нетолерантна діяльність та організації в Україні	172
Література	172
Практичне заняття 2	
Протидія расизму, ксенофобії та нетерпимості в Україні	173
Оцінювання навчальних досягнень студентів	174
Література	175

РОЗДІЛ VIII	
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО У БОРОТЬБІ З ДИСКРИМІНАЦІЄЮ	178
Лекція 1	
Загальна характеристика становлення правової заборони дискримінації та її основних проявів	179
1. Еволюція міжнародно-правової доктрини та практики міжнародного антидискримінаційного права	179
2. Універсальні міжнародно-правові антидискримінаційні механізми	183
3. Інституціональні універсальні антидискримінаційні механізми	185
4. Європейська (регіональна) антидискримінаційна система	187
Лекція 2	
Дискримінація як злочин: становлення концепції міжнародного та національного кримінального антидискримінаційного права	192
Семінар	
Дискримінація та механізми її попередження	205
Практичне заняття	
Імплементация міжнародно-правових норм щодо заборони дискримінації	206
Оцінювання навчальних досягнень студентів	206
Література	207
ДОДАТОК 1	
ОСНОВНІ МЕТОДИ ІНТЕРАКТИВНОГО НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ	209
Інтерактивна лекція	209
Робота в малих групах	210
Дискусія	213
Прості методи роботи з дискусійними питаннями	216
Аналіз ситуативних моделей (кейс-метод)	218
Деякі варіанти організації роботи з ситуаціями	219
Ділові ігри	221
ДОДАТОК 2	
УНІВЕРСАЛЬНІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АНТИДИСКРИМІНАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ	225
ДОДАТОК 3	
ОСНОВНИЙ ГЛОСАРІЙ	238

КСЕНОФОБІЯ І РАСИЗМ ЯК НЕГАТИВНІ ЯВИЩА У ЖИТТІ ПОЛІКУЛЬТУРНОГО СУСПІЛЬСТВА

Цілі викладання розділу:

Усвідомлення студентами ксенофобії та расизму як соціальних проблем, притаманних сучасному українському суспільству, та необхідності формування толерантного ставлення до представників інших культур.

Завдання:

Після вивчення розділу студенти зможуть:

- пояснювати поняття «ксенофобія» та «расизм»;
- формулювати причини та наслідки цих явищ у житті суспільства й окремої людини;
- ідентифікувати різні аспекти проявів ксенофобії та расизму у сучасному українському суспільстві (зокрема, використовуючи дані соціологічних досліджень та моніторингів);
- оцінювати окремі приклади протидії ксенофобії та расизму в Україні;
- висловлювати та аргументувати особисту позицію щодо проявів ксенофобії та расизму;
- оцінювати особисту громадянську поведінку з погляду толерантності;
- знаходити та обґрунтовувати способи підвищення рівня толерантності в українському суспільстві

Термінологія:

Ксенофобія, поняття «свій»/«чужий», етнофобія, ісламофобія, антисемітизм, мігрантофобія, расизм, сексизм, гомофобія, дискримінація, толерантність, соціальна дистанція, шкала соціальної дистанції Богардуса, мова ворожнечі, символ і знак ворожнечі, злочин на ґрунті ненависті.

Лекція 1

Ксенофобія, расизм і нетерпимість як явища сучасного суспільного життя

1. Загальна характеристика ксенофобії як суспільного явища

Влада України сьогодні визнала існування проблеми ксенофобії та расизму, адже при Кабінеті Міністрів України утворено Міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості, а у 2009 році прийнятий План заходів із протидії проявам ксенофобії, расової та етнічної дискримінації в українському суспільстві.

Мирне співіснування різних культур збагачує кожне суспільство, однак може призводити також і до суперечностей та страхів серед представників певних спільнот. Загалом ксенофобія є складним явищем, вона базується на низці факторів, як психологічних, історичних, культурних, так і демографічних, політичних, економічних. Тому її дослідження здійснюється на перетині різних наукових сфер (психології, історії, філософії та соціології). У вказаному розділі ксенофобія розглядатиметься переважно з точки зору виникнення і розповсюдження цього явища, зокрема, у сучасному українському суспільстві.

Слово *ксенофобія* походить з грецької і означає: «*xenos*» — *інший, чужий*, і «*phobos*» — *страх, боязкість, нетерпимість*. Таким чином, ксенофобія — це страх у відношенні до інших, чужих, не своїх [12, с. 9]. Міжнародні словники визначають ксенофобію як «*страх або ненависть до чужинців чи іноземців або до всього, що є чужим чи іноземним*» [27]. Як бачимо, такі загальні визначення не конкретизують, за якою ознакою виділяється ця «чужа» інакшість, — чи то за територіальною, або географічною відзнакою (люди, які прийшли з інших земель), чи за етнічністю або національністю інших людей, їхнім віком, статтю тощо.

Тому ксенофобію доцільно розглядати з двох точок зору — у *широкому та вузькому значенні*. Широке значення терміну ґрунтується на загальному понятті страху перед «іншими» і включає загалом негативне ставлення до представників «інших груп», виокремлення належності до яких відбувається за ознакою як раси, етнічності, національності, так і статі, сексуальності, віку, класу, регіону проживання, функціональної неспроможності (чи за станом здоров'я) тощо. У такому випадку до уваги береться соціальна стратифікація суспільства — «*структуровані нерівності між різними угрупованнями людей*» [1, с. 290], яка характеризується множинністю ієрархій за певними ознаками.

Ідея такого широкого визначення ксенофобії полягає у тому, що, по-перше, різні люди визначають «інакшість» різним чином, беручи до уваги приналежність людей до різних соціальних груп. По-друге, соціологи також звертають увагу на те, що до одних ієрархій, в основі яких лежить певна соціально-демографічна характеристика, суспільство ставиться більш упереджено, ніж до інших. Вважається, що більш чутливими до упередженого ставлення є расова та етнічна приналежності (детальніше ми будемо дивитися на результати відповідних досліджень у наступній частині цього розділу), оскільки саме ці ознаки характеризують людину «іншої» культури (на протизвагу «іншості» за ознаками статі, віку, стану здоров'я, сексуальної орієнтації тощо). Саме представники інших народів, земель, культур, насамперед, можуть викликати почуття страху.

У вузькому (більш поширеному серед дослідників) значенні ксенофобією вважають негативне ставлення до представників певних рас, національностей та етносів, яке виявляється у негативних емоціях та упередженому ставленні до представників інших культур. Оскільки належність до «інших» культур визначається у суспільстві,

перш за все, за такими ознаками як расова, етнічна, національна приналежність людини, то зрозуміло, що таке розуміння ксенофобії є більш поширеним.

Загалом страх перед чужим і невідомим — це не нове явище суспільного життя, що притаманне людському суспільству протягом тисяч років. Аналізуючи досвід людства, можна вважати, що *«страх перед чужим і невідомим був одним з перших важливих факторів формування суспільства»* [12, с. 10]. Він відіграв важливу роль в об'єднанні людей у спільноти, групи. Спочатку страх перед невідомим (наприклад, стихійними силами) спонукав людей утворювати колективні форми життя задля подолання зовнішньої небезпеки. З іншого боку, члени роду чи племені постійно стикалися із загрозою як внутрішнього суперництва між своїми одноплемінниками за ресурси, так і зовнішнього — з боку інших родів чи племен. Людям притаманне боротися за середовище проживання, їжу та владу: *«скільки існує людина і людське суспільство, стільки вони воюють одна з одною, винищують одна одну через землі, природні багатства, здобич, рабів, з метою... досягнення переваги, утвердження своєї гегемонії у регіоні, на континенті чи загалом у світі»* [12, с. 10–11].

У процесі боротьби за ресурси і владу формується поняття «свій» (людина зі свого племені, роду чи сім'ї, друг, допомога, захисник тощо) і «чужий» (не зі свого племені, ворог, незнайома людина, «інший» тощо). Якщо «свій» є опорою і підтримкою, то «чужий», навпаки, — загрозою, загадкою, невідомим. Люди з прихильністю ставилися до «своїх», а обережно — до «чужих». Обом цим категоріям вони надавали певних оцінок: «свій», який є зрозумілим (бо ми його краще знаємо, адже він живе з нами), відповідно він — ліпший, розумніший. З іншого боку, «чужий» — невідомий нам, гірший, загадковий тощо, адже ми схильні здебільшого сприймати те, що краще знаємо. Тобто відсутність досвіду, знання, інформації (повної, об'єктивної) були одними з причин того, чому люди не любили «чужих» і вороже ставилися до них.

Доцільно виділити три основні аспекти установок людини щодо «чужого»: когнітивний, афективний і поведінковий.

1) Когнітивний аспект — це думки та судження щодо «іншого»; вони включають, зокрема, усвідомлену індивідами «відмінність» між «своїми» і «чужими», яка базується на розрізненні, дуальній опозиції «ми»/«вони».

Так, наприклад, ми, українці, знаємо, що відрізняємося від ромів, які живуть на території України, зокрема, стилем і способом життя. Усі роми різні, але через те, що ми зазвичай мало знаємо про їхній стиль життя, у нас формується певне побоювання.

В основі страху чи нелюбові до інших можуть також бути певні стереотипи — спрощені уявлення про інших людей, наприклад, представників незнайомих нам культур.

2) Афективний аспект — це емоції, пов'язані з думками та судженнями щодо «іншого»; емоції представлені страхом, ненавистю, неприязню, вони ніби забарвлюють когнітивне сприйняття індивідів.

Негативні судження підкріплюються емоціями, які забарвлюють когнітивний аспект ксенофобії. Уявімо, що до нас на вулиці підійшов ром спитати, котра година. Може статися, ми навіть не почуємо запитання чи будемо надто підозрілими (чому ця людина запитує про час?), почнемо сердитися, чи просто проігноруємо її. У нас виникнуть негативні емоції, в основі яких лежить наше судження.

3) Поведінковий аспект — це динамічний бік емоцій, різного роду конфлікти між «своїми» і «чужими». Емоції відповідним чином координують дії суб'єктів та об'єктів ксенофобії, які можуть проявлятися у різних формах. Зокрема, в таких інституціоналізованих формах ксенофобії, як:

- *сегрегація* — відмежування «чужих» від домінуючої групи за місцем та умовами проживання, навчання, роботи;

- *дискримінація* — обмеження «інших» індивідів з боку домінуючої групи у доступі до суспільних благ та влади;
- *геноцид* — дії, що їх скоюють з наміром знищити, повністю чи частково, певну групу, яка об'єднана спільним громадянством, етнічну, расову чи релігійну. Це є крайньою (радикальною) формою ксенофобії: так, фашисти у концтаборах винищували людей також за національною ознакою.

Отже страх перед «чужими» («іншими») лежить в основі ворожості до представників «інших» груп, і це має різні прояви. Парадоксально, що зародившись у первісному суспільстві, ксенофобія продовжує існувати й у XXI столітті.

З одного боку, світ дедалі більше розвивається, звертає увагу на права людини, рівні можливості для реалізації особистості у публічному житті, природу та зовнішні загрози. Мабуть страх перед невідомим мав би зникнути? Але чому він залишився і, можливо, навіть підсилюється? Яскравим прикладом є бурхливе XX століття, наповнене війнами, конфліктами, величезними катастрофами.

З іншого боку, з ускладненням форм суспільного життя та структури суспільства зростає кількість ієрархій всередині його. Світ ділиться на «перший», «другий» і «третій» (за рівнем економічного розвитку), на Захід і Схід (за культурною приналежністю), на християнський, ісламський тощо (за релігією) тощо. Усередині суспільства виникає все більше соціальних груп, з якими людина намагається себе ідентифікувати, тобто визначити свою приналежність у категоріях «ми»/«вони», відокремити себе від «інших». А що більше зростають ієрархії всередині структури суспільства, то більше виникає нерівностей за різними ознаками, перерахованими вище: релігією, етнічною та расовою належністю, класом, віком, статтю тощо. Ієрархії та нерівності всередині суспільства сприяють зростанню різноманітних ідеологій та конфліктів інтересів. Тобто, розвиток суспільства, який проявляється, насамперед, в урізноманітненні форм його структурного поділу, сприяє зростанню нетерпимості та ксенофобії. Насамперед, якщо взяти до уваги те, що з відкриттям кордонів та збільшенням кількості форм комунікації у XXI столітті зростає кількість контактів з «іншими» людьми, а це відповідно викликає страх і нетерпимість у суспільстві, для якого раніше подібний досвід не був притаманний.

Дослідники виділяють цілу низку розповсюджених у сучасному світі видів (або проявів) ксенофобії (тобто низку так званих «*фобій*» — суспільних страхів) — етнофобія, гомофобія, антисемітизм, сексизм, ісламофобія, ромофобія тощо.

Розглянемо коротко деякі з них. Найбільш загальним поняттям є *етнофобія* — різновид ксенофобії, що виступає у вигляді нетолерантного ставлення до представників інших соціальних груп за расовою або етнічною ознакою [12, с. 5]. У багатьох західних країнах об'єктом етнофобії виступають мігранти та біженці [15, с. 399], тобто представники «інших» країн, зазвичай також «іншого» етнічного походження. Прояви етнофобії в європейському світі притаманні майже усім державам, які мають мігрантів чи/та біженців.

Друга половина XX ст. характеризується значним впливом іммігрантів у країни Західної Європи. Спочатку з боку урядів цей процес стимулювався з огляду на демографічну кризу та відсутність достатньої кількості робочої сили для післявоєнного відновлення соціально-економічного життя. Дотримуючись ідей мультикультуралізму та «відкритих дверей», європейська правляча еліта розвинула і впровадила в життя ідеї економічного лібералізму та дотримання принципів політкоректності у всіх аспектах стосунків між європейцями та мігрантами. Однак етнічні меншини в Європі намагаються зберегти власну культурну ідентичність, відкривають релігійні центри тощо. На тлі, з одного боку, пропагування мультикультуралізму, а з іншого — боротьби з тероризмом, перед сучасним суспільством постає низка нових проблем.

Так, мігранти з Африканського континенту у європейських країнах часто відчувають упереджене ставлення з боку так званого корінного населення, що прояв-

ляється, наприклад, у сегрегації (африканці зазвичай мешкають у маргінальних, віддалених районах великих міст, виконують менш престижну роботу і не можуть собі дозволити вищої освіти) та дискримінації у вигляді нещодавно прийнятого урядом Франції «Закону про заборону носіння релігійних символів», що не дає змогу мусульманським жінкам носити традиційне головне вбрання у публічних місцях.

Окрему частину суспільства складають біженці з Сомалі у Швеції. І хоча шведи активно впроваджують на державному рівні політику інтеграції біженців та мігрантів (наприклад, деякі робочі місця обладнані спеціальними кімнатами для здійснення молитви), мусульмани почувають себе маргінальною спільнотою. З іншого боку, європейці, потрапивши до Африки чи Азії, також можуть відчути етнофобію з боку представників місцевого суспільства.

До цієї ж форми ксенофобії відноситься і *расова сегрегація* — практика обмеження людей визначеними територіями проживання або прикріплення до окремих інституцій (наприклад, школи, церкви) та будь-яких місць чи видів обслуговування, що призначені для громадського користування (транспорт, готелі, театри, парки, ігрові майданчики, ресторани, кімнати відпочинку) на основі расових ознак³⁶. В історії людства таке територіальне обмеження пов'язане зі «злочином *апартеїду*», що у південній частині Африки проявився у таких актах як позбавлення членів расової групи права на свободу особистості і життя (через убивство чи завдання серйозних тілесних ушкоджень, розумового розладу; зазіхання на свободу чи гідність, або в результаті застосування катувань, жорстоких, нелюдських чи принижуючих людську гідність поведінь і покарання; через свавільний арешт і незаконне утримання у в'язницях членів расової групи чи груп), умисне створення для расової групи таких умов життя, які розраховані на її повне або часткове фізичне знищення, будь-яких заходів законодавчого характеру та інших заходів, розрахованих на те, аби перешкодити участі расової групи у політичному, соціальному, економічному і культурному житті країни тощо.

Останнім часом дослідники та правозахисники звертають увагу на такі форми ксенофобії як *ісламофобія*, *ромофобія* та *антисемітизм*. Зокрема, інколи так звана боротьба з тероризмом (яка стала актуальною після подій у США 11 вересня 2001 р, терористичних актів у лондонському метро у 2005 р.) набуває відвертого характеру *ісламофобії* — страху перед представниками мусульманського віросповідання. Ми знову ж таки вдаємося до спрощених уявлень — стереотипів.

Ще один прояв ксенофобії стосується поняття *антисемітизму* — ворожого ставлення до євреїв як етнічної та релігійної групи. Це може набувати різних форм — від поширення антисемітської літератури до крайніх проявів ксенофобії, про які зазначено вище, — геноциду єврейського населення (Голокосту).

Деякі правозахисники та дослідники зазначають, що явище *ромофобії* — дискримінації та ворожого ставлення до ромів — це реалії сучасної Європи [15, с. 404]. Як зазначають національні та міжнародні правозахисні недержавні організації, «спільнота ромів залишається найбільш уразливою серед усіх національних та етнічних меншин України» [9, с. 98]. А саме — роми часто потерпають від дискримінації, стають об'єктом нападів екстремістських угруповань та окремих осіб, вони є найменш соціально захищеною групою населення і мають набагато нижчий за решту населення рівень життя.

Ще дві розповсюджені форми ксенофобії (які детально не розглядатимуться у цьому розділі) стосуються не етнічного чи національного походження людини, а її гендерної і сексуальної належності. Якщо взяти до уваги «іншу» сексуальність (чи сексуальну ідентичність/орієнтацію) людини, то у суспільстві може існувати такий вид ксенофобії, як *гомофобія* — вороже ставлення до гомосексуалів, їхнього стилю життя та культури, неприйняття людей з «нетрадиційною» сексуальною орієнтацією. Представники спільноти ЛГБТ (лесбійки, геї, бісексуали, трансгендерні люди)

36 Там само.

пишаються тим, що Україна — перша з пострадянських країн, яка у 1991 році декриміналізувала гомосексуальність. Нова редакція статті 122 Кримінального Кодексу, де покарання за гомосексуальні стосунки передбачається лише за умов насилля, стала для ЛГБТ-спільноти «новим етапом»³⁷. Однак декриміналізація гомосексуальних відносин сама собою не означає визнання за гомосексуалами їхніх громадянських прав. Проблема дискримінації людей за сексуальною ідентичністю стає дедалі актуальною для українського суспільства. «Усі люди народжуються рівними у своїй гідності та своїх правах. Сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність є невід’ємними складовими особистості кожної людини і не повинні ставати підставою для дискримінації чи зневаги», — написано у Преамбулі Плану заходів із протидії в Україні дискримінації на підставі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності³⁸.

Нетерпиме ставлення до людей іншої статі називають *сексизмом*. Сексизм проявляється у так званій дискримінації за ознакою статі (гендерній). У Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 2005 року дається її визначення — це «дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків» [10]. Мета цього закону полягає у досягненні «паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України».

Тобто, якщо підсумувати, різні форми ксенофобії стосуються різних упереджень та страхів у суспільстві стосовно тих чи інших соціальних груп — чи то представники інших етносів, чи релігій, статі, сексуальності. Явище ксенофобії є множинним і багатогранним, воно потребує комплексного підходу до свого розв’язання.

Одним з найбільш проблемних аспектів нетерпимого ставлення до «інших» у суспільстві протягом історії людства було явище *расизму* та пов’язана з ним дискримінація людей. Расизм — це усвідомлене чи несвідоме переконання у первинній перевазі однієї раси над іншою, з якого випливає, що «вища» раса повинна посідати домінуюче місце та панувати над тими, хто відноситься до «нижчої» раси. Поняття «расизм» у такому трактуванні передбачає наявність різних рас (груп людей відповідно до певних природжених характеристик). Натомість колір шкіри — то фактор радше територіальний, географічний, кліматичний, а не соціальний чи політичний. У сучасному розвинутому світі неприпустимо, аби зовнішній вигляд людини був причиною ворожого ставлення до неї. Тому міжнародні правозахисні організації у ХХ столітті ухвалили низку документів, де визначили основні поняття щодо расизму та пов’язаного з ним явища расової дискримінації.

Відповідно до Статті 1 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, поняття *расової дискримінації* означає «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, основані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення чи применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя» [17]. Отже, у цьому базовому міжнародному визначенні расова дискримінація трактується більш широко, ніж лише на основі кольору шкіри, а передбачає також і національне та етнічне походження.

37 Взято з Короткого історичного екскурсу, «Голубая книга: положение геев и лесбиянок в Украине»: <http://gay.org.ua/publication/bluebook/hist.htm#what>

38 Пропозиції до Плану заходів зведено Всеукраїнською громадською організацією «Гей Форум України», ухвалено 21 вересня 2008 року.

Оскільки поняття расової дискримінації (та й будь-якої іншої, зокрема за ознакою статі, віку, стану здоров'я, сексуальності тощо) є комплексним, то у міжнародних документах виділяють різні її форми. Зокрема, Європейська комісія проти расизму та нетерпимості визнає дві окремі форми дискримінації — пряму та опосередковану³⁹.

Пряма дискримінація — це будь-яке розрізнення, засноване на таких ознаках як раса, колір шкіри, мова, релігія, громадянство або країна походження чи етнічне походження, що не має об'єктивного і розумного виправдання. Тобто, це офіційно закріплені органами влади рішення, які обмежують права частини населення суспільства за певною ознакою належності до тієї чи іншої соціальної групи (наприклад, етнічної меншини). На противагу, непряма дискримінація трапляється тоді, коли явно нейтральний фактор, як то вимога, відповідність критерію або практична діяльність, не можуть бути виконані особами, котрих об'єднують за такими ознаками як раса, мова, релігія, громадянство або етнічне походження, чи створюють для цих осіб незручні обставини, за винятком ситуації, коли цей фактор має об'єктивне та розумне виправдання. Наприклад, якщо при прийомі до навчального закладу обов'язковим документом буде наявність реєстрації, яку не завжди мають представники ромської меншини (через їхній спосіб життя, який визначається їхніми цінностями та культурою), то це означатиме, що існує непряма дискримінація ромів.

Історія свідчить, що прояви расизму можуть здійснюватися як з боку цілої держави (на державному рівні у вигляді державної політики, законодавчих актів), окремих соціальних груп (наприклад, правлячої еліти суспільства чи відомої в історії расистської організації Ку-клукс-клан) чи окремих осіб.

2. Громадська думка українського суспільства та європейської спільноти щодо дискримінації

Важливим кроком у виявленні ксенофобії та дискримінації в українському суспільстві є дослідження громадської думки, ставлення населення до зазначеної проблеми. Перш ніж на державному рівні розв'язувати проблему ксенофобії, слід ретельно вивчити наявну ситуацію. Звернемось до наявних поодиноких досліджень, які проводилися протягом останніх років у нашій державі.

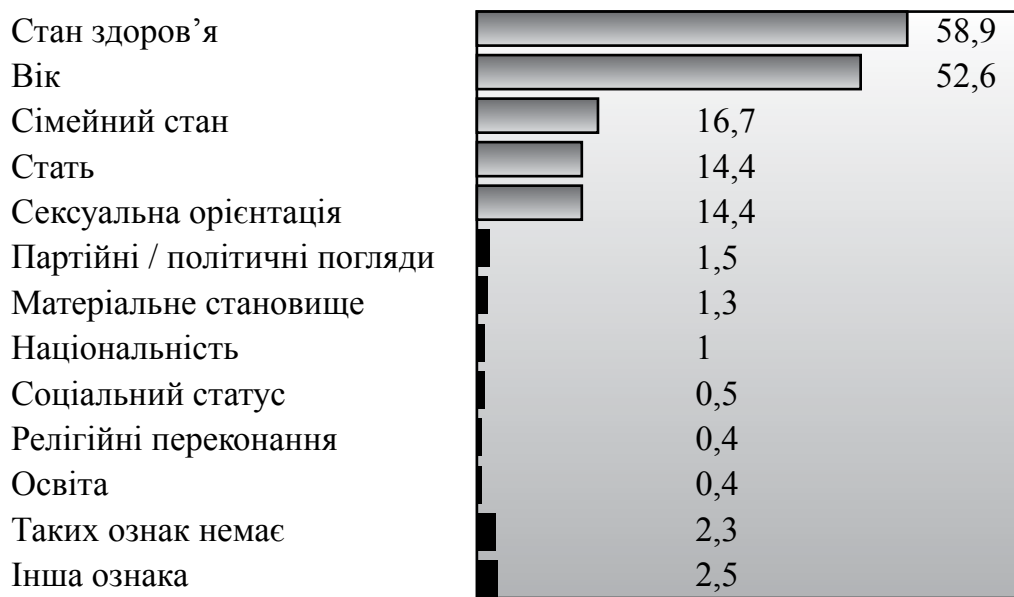
Правозахисники називають чи не єдиним прикладом такої теми соціологічне дослідження «Соціальний портрет дискримінації в Україні», яке було проведене компанією TNS-Україна протягом січня-лютого 2005 року⁴⁰ [5]. Опитуваних просили висловитися з приводу особистого досвіду чи досвіду знайомих щодо дискримінації за тією чи іншою ознакою. Як виявили результати опитування, 90% громадян України вказали, що або особисто вони, або їхні знайомі стикалися з тими чи іншими фактами дискримінації. Лише 9,6% опитаних зазначили, що ані вони особисто, ані їхні знайомі з дискримінацією не стикалися. При цьому, найбільш поширеними підставами дискримінації виявилися стан здоров'я та вік — на них вказали відповідно 58,9% та 52,6% респондентів (див. Діаграму 1).

Найчастіше згадуваними виявилися сфери роботи (працевлаштування, кар'єрне зростання, звільнення) — 37,7%, отримання медичної допомоги — 30,2%, отримання соціальних послуг — 26%, одержання відповідної зарплатні — 25,7%, отримання адміністративних послуг — 23,1%.

39 Див. матеріали із http://www.xenodocuments.org.ua/racial_discrimination або також інформацію із Доповіді Amnesty International «Україна: Уряд повинен вжити всіх заходів для припинення расової дискримінації» – 2008.

40 Було опитано 1200 осіб віком від 16 до 75 років у населених пунктах усіх типів. Вибірка репрезентативна по Україні за ознаками статі та віку. Похибка становить 3%.

Виходячи з Вашого особистого досвіду чи досвіду Ваших знайомих, які соціальні ознаки можуть слугувати підставою для дискримінації? (%)

Джерело: Соціальний портрет дискримінації в Україні / Дискримінація за ознакою кохання. Звіт про дотримання прав геїв та лесбійок в Україні. — К.: Нора-Друк, 2005 — С. 13.

Показово, що дискримінація за такими ознаками як національність та релігійні переконання майже не згадувалася респондентами (1% та 0,4% відповідно). Тобто, до цих соціальних ознак українці не є чутливими і зазначають, що з таким видом дискримінації вони особисто чи їхні знайомі не стикаються.

Наступним кроком у дослідженні було запитання про шляхи подолання дискримінації. Що про це думають пересічні українці? Відповіді респондентів розподілилися таким чином. Аби подолати дискримінацію, у суспільстві варто запровадити (респонденти могли обирати кілька відповідей): прийняття нового законодавства (49%), покращання обізнаності громадян у сфері захисту особистих прав (48%), удосконалення діючого законодавства (33%). Четверта частина населення України вважає за необхідне загальне підвищення рівня толерантності у суспільстві, а кожен п'ятий респондент обрав *спеціальне навчання державних службовців*.

Тобто, як бачимо, українці покладають надію на державне регулювання порушень прав людини та на просвітницькі кампанії, що підвищать рівень поінформованості суспільства. Іншим цікавим висновком є те, що дуже мала кількість респондентів обрала «економічне» пояснення дискримінації: лише 0,5% назвали *ліквідацію безробіття* та 0,3% — *підвищення матеріального та соціального рівня*.

У 2008 році Харківська правозахисна група разом із 18 партнерськими правозахисними організаціями провела соціально-психологічне дослідження побутових уявлень про права людини у 18 містах України [4]. У дослідженні з'ясувалося уявлення українців про дискримінацію. На питання «Які групи населення потерпають від дискримінації?» відповіді (можна було обрати кілька варіантів) розподілилися таким чином: «жінки» — 24,0%; «чоловіки» — 3,3%; «сексуальні меншини» — 19,8%; «національні меншини» — 14,2%; «релігійні громади» — 8,1%; «російськомовні» — 10,7%; «україномовні» — 9,6%; «пенсіонери» — 40,0%; «молодь» — 21,2%; «робітники» — 17,3%; «селяни» — 31,5%; «люди розумової праці» — 12,0%; «приватні підприємці» — 9,4%; близько половини відповідей — «не дискримінований ніхто».

Окрім того, серед інших категорій як дискриміновані згадуються бомжі, інваліди, матері з малими дітьми, багатодітні, «іноземні студенти з не білим кольором шкіри», україномовні фахівці, члени різних субкультур, військові строкової служби. Тобто, порівняно з іншими видами, на думку українців, дискримінація національних меншин та релігійних громад не є розповсюдженою.

Загалом дослідники дійшли висновку, що дискримінацію в Україні можна поділити на *об'єктивно існуючу* та *уявну* (яка є проявом перебільшеного співчуття до себе та прагнення до незаслужених переваг). Якщо учасники опитування називають дискримінованою групу, до якої належать самі, це може інтерпретуватись як наявність справжньої дискримінації або як бажання додаткових переваг для своєї групи, або як розбіжність між побутовим і правовим розумінням дискримінації (у побуті під цим часто мається на увазі низька якість життя, бідність, негативне ставлення з боку державних органів тощо). Однак якщо дискримінованою називають іншу групу, тут, скоріше за все, йдеться про відомі опитуваним факти та співчуття реальним жертвам соціальної несправедливості [21, с. 64–66].

Таким чином, згідно з даними досліджень, можна констатувати, що українці на практиці майже не стикаються з дискримінацією на основі національної чи релігійної приналежності. Однак аби детальніше вивчити таке складне і комплексне явище як дискримінація, дослідження дискримінаційних проявів в Україні слід проводити постійно, аби відслідковувати динаміку, а також доцільно виявляти зв'язок між певними соціально-демографічними характеристиками респондентів та їхніми думками щодо дискримінації.

Як приклад фахового дослідження дискримінації може слугувати дослідження Європейського Союзу «Дискримінація в ЄС: сприйняття, досвіди і ставлення» (*Discrimination in the European Union*), яке було проведене у 2008 р. Це друге подібне дослідження в ЄС (перше було проведене у 2006 р.), яке мало здійснити *моніторинг змін, що відбулися у різних країнах регіону* після прийняття відповідного антидискримінаційного законодавства, а також після проведення проголошеного у 2007 р. «Європейського Року за рівні можливості для всіх» [25, с. 3].

У дослідженні вивчалось шість заборонених європейським законодавством форм дискримінації: на основі статі, етнічного походження, релігійних переконань, віку, стану здоров'я та сексуальної орієнтації. У респондентів (які належали до 27 країн — членів ЄС) запитували як про власний досвід (чи досвід друзів/знайомих) перебування у дискримінаційній ситуації, так і про їхні думки про дискримінацію, можливі способи її подолання.

Як показали результати дослідження, контакти європейців з «іншими» залежать від низки їхніх соціально-демографічних характеристик. Зокрема, ймовірність мати друзів (чи знайомих) іншого етнічного походження зменшується з віком, збільшується у випадку долученості до повної форми вищої освіти, більшою мірою характерна для чоловіків, ніж для жінок, для міських жителів, ніж для сільських, і, звісно, більш характерна для тих людей, хто не проживає у країні, де народився [25, с. 5]. Дуже мало європейців відчувають себе приналежними до різного роду меншин: лише по 3% до релігійної чи етнічної меншини, 2% — до меншини за станом здоров'я, 1% — до сексуальної меншини та 1% — до всіх інших.

Найважливіший результат дослідження ЄС (який не співпадає з думками українських респондентів у дослідженні «Соціальний портрет дискримінації в Україні», про що ми вже згадували) полягає у тому, що «дискримінація на ґрунті етнічної приналежності вважається найбільш розповсюдженою» [25, с. 7]. Її обрали 62% респондентів. Далі йде дискримінація на основі сексуальної орієнтації (51% респондентів) і за станом здоров'я (45%). Однак саме дискримінацію на основі етнічного походження вважають такою, де ситуація за п'ять років погіршилася, тобто дискримінація стала ще більш поширеною (48% респондентів, проте 44% не підтримують

це твердження). І це на противагу думці про те, що загальна ситуація з дискримінацією у ЄС покращилася.

Загалом середньостатистичний європейець почуває себе зручно у середовищі розмаїття (в тому числі й етнічного). Виняток становить ситуація наявності ромів у якості сусідів, адже четверта частина респондентів почувалася б незручно, якби серед їхніх сусідів були роми.

Іншим цікавим фактом (у порівнянні з результатами українського опитування громадської думки) є те, що лише 15% європейців заявили, що протягом минулого року почувалися дискримінованими. З них 6% — на основі віку, 3% — статі, по 2% — на ґрунті етнічної та релігійної приналежності. Дискримінація на ґрунті етнічного походження найбільш типова для людей, які народилися поза межами Європи (23% таких респондентів зауважили, що мали досвід дискримінації).

Думки європейців з різних країн ЄС стосовно розповсюдженості дискримінації у їхній країні відрізняються. Якщо взяти до уваги дискримінацію на ґрунті етнічного походження, то більш «чутливими» до ступеню поширеності цієї форми дискримінації є голландці (79% опитаних вважають цю дискримінацію на ґрунті етнічного походження розповсюдженою в їхній країні); шведи, французи, італійці, греки (по 76% респондентів), датчани (75%) на противагу полякам (28%), латвійцям (27%), литовцям (23%). Дослідники вважають, що ці суттєві відмінності у цифрах слід пояснювати так званими «етнічними профайлами» певних країн і ступенем постановки таких питань як етнічність, міграція і мультикультуральність у публічному просторі, зокрема, у ЗМІ та на політичному порядку денному [25, с. 34]. Окрім того, наявність друзів іншого етнічного походження робить респондентів більш чутливими до цієї форми дискримінації.

Загалом дослідження про дискримінацію в ЄС розглядає це явище з трьох різних боків. По-перше, з точки зору розмаїття європейців з різних країн, їхнього соціального оточення та належності до різноманітних меншин. По-друге, сприйняття респондентами дискримінації, динаміки цього явища і особистого досвіду стосовного його. По-третє, з точки зору думок щодо подолання дискримінації: хто і яким чином це повинен робити. Щодо третього аспекту, то у середньому половина європейців вважає, що з боку органів державної влади робиться недостатньо зусиль задля подолання дискримінації. Тобто, європейці, як і українці, покладають надію розв'язати проблеми дискримінації, перш за все, на державу.

Таким чином, дослідження дискримінації у ЄС дає змогу виокремити дискримінацію на ґрунті етнічності (та, очевидно, й етнофобію) як одну з ключових проблем у полікультурному європейському суспільстві. Окрім того, на основі результатів дослідження думок європейців про дискримінацію, можна зауважити, що у ЄС наявна також і мігрантофобія. В Україні, яка поки що не має такого великого досвіду міграції як європейська спільнота доцільно було б більш детально вивчати прояви дискримінації, зокрема, ставлення пересічних громадян до цієї проблеми та способів її розв'язання.

3. Вивчення рівня ксенофобії в Україні

Окрім результатів опитувань громадської думки стосовно дискримінації, розглянемо результати дослідження рівня ксенофобії в Україні, які дають змогу прослідкувати як динаміку цього явища за останні десять років, так і особливості проявів нетерпимості серед різних соціальних груп населення.

У сучасній українській соціології одним з найголовніших індикаторів ксенофобії вважається так звана *соціальна дистанція* (готовність населення допустити «інших» людей до свого середовища спілкування). Велика кількість досліджень міжетнічної нетерпимості, національної ідентичності та ксенофобії побудована на основі *шкали*

соціальної дистанції, яку вперше запропонував американський соціолог Еморі Богардус для вимірювання стосунків між різними етнічними та мовними групами⁴¹.

Задля вимірювання ставлення українців до представників різних етносів та народів українська соціолог Наталя Паніна у низці досліджень використала адаптовану шкалу соціальної дистанції Богардуса. Це шкала з 7 показників, за допомогою якої соціальна дистанція вимірюється ступенем готовності індивіда до контактів різної близькості з представниками інших етнічних груп. Значення змінюється від 1 до 7, при цьому, значення 1 означає готовність допустити представників тієї чи іншої етнічної групи як членів сім'ї, а 7 — небажання впускати їх у країну.

Перелік етнічних груп, які вона включила до дослідження, змінювався. У 1992 році, коли вперше було проведене це дослідження, він містив 17 національностей. Серед них — українці, найчисленніші національні меншини України — росіяни, білоруси, євреї, кримські татари, низка національностей республік колишнього СРСР, представники країн Східної Європи та Заходу, Азії та Африки. Останніми роками, як видно з Таблиці 4, виділено 13 етнічних груп, соціальна дистанція стосовно яких вивчається.

Я згоден допустити представників названої у рядку національної групи як:

1	членів своєї сім'ї	1
2	близьких друзів	2
3	сусідів	3
4	колег по роботі	4
5	мешканців України	5
6	відвідувачів України	6
7	не пускав би в Україну	7

Таблиця 4

Етнічні групи

	1	2	3	4	5	6	7
Американці	1	2	3	4	5	6	7
Білоруси	1	2	3	4	5	6	7
Євреї	1	2	3	4	5	6	7
Канадці	1	2	3	4	5	6	7
Німці	1	2	3	4	5	6	7
Поляки	1	2	3	4	5	6	7
Роми	1	2	3	4	5	6	7
Росіяни	1	2	3	4	5	6	7
Румуни	1	2	3	4	5	6	7
Українці російськомовні	1	2	3	4	5	6	7
Українці україномовні	1	2	3	4	5	6	7
Французи	1	2	3	4	5	6	7
Темношкірі люди будь-якої національності	1	2	3	4	5	6	7

Задля вимірювання соціальної дистанції Наталя Паніна розробила такі два основні індекси [19, с. 28]:

1) *Індекс національної дистанційованості*: середнє значення оцінок усіма респондентами особистої соціальної дистанції від представників певної соціальної групи за шкалою Богардуса;

41 The Making of Public Opinion. N.Y., 1951; Social Distance. Chic, 1959.

2) *Інтегральний індекс національної дистанційованості*: середнє значення індексів національної дистанційованості від певних груп (виключаючи українців, росіян та представників української діаспори).

На основі цих індексів Паніна формує категорії *толерантності, відокремленості, ізоляціонізму і ксенофобії*, які утворюють шкалу, де національна толерантність посідає найнижчий щабель, а ксенофобія — найвищий. Толерантність (відкритість) відповідає значенню індексу національної дистанційованості *менше 4*, національна відокремленість — *від 4 до 5*, національний ізоляціонізм — *від 5 до 6*, а ксенофобія — *більше 6*.

Як свідчать результати моніторингу, проведеного Н. Паніною [19, с. 30], початково доволі високий (у 1992 р.) рівень національної дистанційованості українського суспільства мав тенденцію до подальшого зростання — у національному ізоляціонізмі та підвищенні рівня поширеності ксенофобських установок. У 2002 р. відбулося чимале зростання рівня національної дистанційованості практично до усіх національностей (див. Табл. 5). Зокрема, якщо у 1992 році більше третини населення України (35% опитаних респондентів) були відкритими, тобто проявляли толерантність до етнічних груп, то через десять років кількість толерантних респондентів зменшилася майже у чотири рази, а у 2002 р. становила лише близько 10%. Також у чотири рази збільшилася кількість опитаних українців з відкритою ксенофобною позицією стосовно представників етнічних груп (як це видно з Таблиці 5). У 2005 р. спостерігалось деяке зниження рівня поширеності ксенофобських установок (у середньому на 1–2%), що проявилось на загальному рівні національної відокремленості, який трохи знизився.

Таблиця 5

Динаміка рівня загальної національної толерантності населення України

Рівень національної толерантності	Частка населення з відповідним рівнем толерантності, %		
	1992	2002	2005
Толерантність (відкритість)	35.2	9.9	10.4
Національна відокремленість (нетолерантність)	25.2	16.0	14.8
Національний ізоляціонізм (прихована форма ксенофобії)	33.3	48.1	49.5
Ксенофобія (відкрита форма)	6.3	27.0	25.2

Як свідчать дані Таблиці 5 щодо динаміки загальної національної толерантності українців, за роки незалежності України спостерігаються доволі тривожні для суспільства тенденції зменшення рівня толерантності (відкритості) населення для різних етнічних груп і досить помітне зростання як прихованої, так і відкритої форм ксенофобії.

Подібні до результатів досліджень Наталі Паніної висновки роблять інші українські соціологи. Зокрема, для визначення ставлення населення України до тих або інших етнічних груп дослідники Київського міжнародного інституту соціології використали дані 15-ти соціологічних досліджень, проведених з 1994 по 2007 рр. [11]. Загалом результати досліджень демонструють, що «з 1991 по 2007 р. рівень ксенофобії в Україні істотно підвищився» [20, с. 211]. Звісно ж, найбільш толерантно

українці ставляться до своїх співвітчизників та інших слов'ян, (до україномовних та російськомовних українців, росіян та білорусів). Зокрема, як видно з Таблиці 6 (дані за 2006 р.), саме україномовних та російськомовних українців і росіян близько половина опитаних респондентів готові бачити членами своєї сім'ї (як було зазначено вище в описі методології дослідження, саме цей критерій показує найменший рівень соціальної дистанції, у той час коли твердження «не пускав би в Україну» — навпаки, свідчить про найбільшу соціальну дистанцію). Окрім етнічної групи слов'ян можна також виділити іншу групу, яка, однак, характеризується найбільшою соціальною дистанцією, — це так звані «видимі» меншини (темношкірі люди та роми). Лише кілька відсотків громадян готові мати представників цих етнічних груп у якості членів родини.

Таблиця 6

Ставлення населення України до деяких етнічних груп у 2006 році

	Членів сім'ї	Близьких друзів	Сусідів	Колег по роботі	Жителів України	Гостей України	Не пускав би в Україну	Разом (%)
Українці україномовні	57,0	21,4	9,4	1,1	8,5	2,4	0,2	100%
Українці російськомовні	53,0	21,4	9,9	2,2	8,6	4,5	0,4	100%
Росіяни	44,3	21,7	15,2	2,6	6,0	9,6	0,7	100%
Білоруси	18,6	21,8	26,7	4,3	7,5	20,0	1,1	100%
Євреї	8,3	12,4	16,4	7,4	20,9	28,0	6,6	100%
Американці	6,6	7,8	8,4	6,3	4,1	52,2	14,6	100%
Канадці	5,7	7,2	10,6	7,0	5,5	58,7	5,3	100%
Поляки	7,4	7,6	18,1	7,0	8,3	46,0	5,6	100%
Французи	6,4	7,6	9,4	7,9	4,9	59,8	4,0	100%
Німці	5,9	6,4	10,2	10,5	6,2	53,0	7,8	100%
Румуни	5,3	6,1	14,3	5,5	7,4	52,9	8,5	100%
Темношкірі люди будь-якої національності	3,1	4,2	5,2	3,5	5,0	61	18,0	100%
Роми	1,9	3,3	4,6	1,3	17,1	31,1	40,7	100%

Джерело: КМІС.

Один з відомих дослідників міжетнічних відносин в Україні соціолог Володимир Паніотто відзначає кілька важливих моментів, пов'язаних з рівнем соціальної дистанції до різних етнічних груп та його динамікою [11].

По-перше, він зазначає, що розроблений показник соціальної дистанції не є абсолютним відповідником ксенофобії, а радше одним із складових цього явища, адже для вимірювання рівня ксенофобії й антисемітизму «потрібні спеціальні дослідження, що включатимуть принаймні 40–60 змінних» [20, с. 202].

По-друге, на його думку, збільшення рівня соціальної дистанції до представників етнічних груп за роки незалежності України можна пояснити як *внутрішніми*

чинниками (численні вибори в країні, використання під час агітації матеріалів, що направлені на роз'єднання, а не на консолідацію представників різних лінгвоетнічних груп; нестабільна політична та соціально-економічна ситуація, зміна рівня добробуту населення, усе це разом викликає почуття невпевненості у майбутньому), так і *зовнішньою ситуацією* (зокрема, міжнародними подіями, які широко висвітлюються у засобах масової інформації та стають медіа-подіями: наприклад, низка міжетнічних конфліктів у Чечні, Афганістані, Іраку, адже такі конфлікти підвищують рівень побоювань і недовіри до представників інших етнічних груп, чи боротьба з тероризмом, що викликає зростання такого явища, як ісламофобія). Окрім того, невелике, але все ж таки зростання рівня загальної національної толерантності населення України у 2005 році у порівнянні з 2004-м, доцільно пояснити певною лібералізацією внутрішньополітичної ситуації в Україні після подій кінця 2004 — початку 2005 р.

По-третє, він вважає, що існує низка більш постійних чинників, що пояснюють високі показники індексу ксенофобії: рівень освіти, місце проживання і вік українців [20, с. 211]. Згідно з даними соціологічних досліджень, існує зв'язок між цими трьома соціально-демографічними характеристиками респондентів та ставленням до етнічних груп. Якщо пригадати дослідження дискримінації в Україні та Європейському Союзі, то у них теж було виявлено подібний зв'язок. Зазвичай молоді люди є більш «відкритими» до нового досвіду і знання, більш готовими змінювати свій стиль і спосіб життя, тому рівень ксенофобії та соціальної дистанції зростає з віком.

Цікавим винятком у цьому випадку є зростання з 1991 р. по 2007 р. в Україні рівня антисемітизму та вікова специфіка проявів соціальної дистанції до євреїв [20, с. 211]. Загалом зростання рівня антисемітизму в Україні тісно пов'язане із загальним зростанням рівня ксенофобії. Відсоток опитаних українців, які погоджуються допустити євреїв у своє близьке соціальне оточення (як членів сім'ї та друзів), з 1994 по 2007 р. зменшився більш ніж удвічі (від 38% до 17%). Тривожною щодо рівня антисемітизму є така тенденція, що «за останні 10 років найінтенсивніше зростання рівня антисемітизму характерне для молоді віком 18–20 років» [20, с. 212]. Цей виняток стосовно ставлення до євреїв не підпадає під загальне правило — молодші більш толерантні, — і тому викликає занепокоєння у дослідників. Чому молоді люди є нетолерантними саме до євреїв порівняно з іншими етнічними групами? Якими внутрішніми чи зовнішніми чинниками, перерахованими вище, таку тенденцію можна пояснити? В. Паніотто припускає [20, с. 212], що зростання рівня антисемітизму серед української молоді можна пояснити чи то антисемітською діяльністю (видання книг) Міжрегіональної академії управління персоналом, чи то активізацією антисемітських політичних сил під час виборів 2004 та 2006 років.

Іншою особливістю високих показників індексу ксенофобії є вплив освіти та інформації та рівень нетерпимості до «інших» людей. Що вищий рівень освіти респондента, — то нижчим є рівень ксенофобії. І, нарешті, значення має також розмір населеного пункту, де проживає респондент: у селі рівень ксенофобії вище, ніж у місті, що більше місто — то нижчий рівень ксенофобії. Це можна пояснити досвідом контактів з «іншими» людьми, зі збільшенням розміру населеного пункту зростає ймовірність наявності контактів із представниками етнічних меншин.

Вищенаведену специфіку залежності рівня соціальної дистанції та ксенофобії українців від їхнього віку, рівня освіти та розміру населеного пункту доцільно брати до уваги, перш за все, органам державної влади, які намагаються впроваджувати політику підвищення рівня толерантності. Як бачимо, до політики подолання ксенофобії та расизму слід долучати дві ключові інституції – освіту (навчати дітей на різних рівнях освіти – початковому, середньому, вищому – з полікультурного суспільства) та засоби масової інформації (які транслюють стереотипи та є розповсюдженим джерелом вторинної соціалізації, що впливає на виховання підлітків та громадську думку дорослого населення країни).

Лекція 2

Прояви ксенофобії та расизму в сучасному українському суспільстві

1. Прояви ксенофобії в Україні на прикладі мови ворожнечі

Мова ворожнечі (англ. «*hate speech*») у широкому розумінні – це будь-яке самовираження з елементами заперечення принципу рівності всіх людей у правах⁴². Мова ворожнечі описує, ієрархічно зіставляє різноманітні групи людей та оцінює особисті якості конкретних осіб на підставі їх належності до тієї або іншої групи. Таким чином, мова ворожнечі передбачає висновок про «природу» особи на підставі квазі-наукових ідей про об'єктивну «природу» цивілізацій, культур, рас, етносів та інших груп (наприклад, говориться про іноземців взагалі, мігрантів взагалі чи біженців взагалі). Такі твердження – яскраві прояви ксенофобії та нетерпимості, узагальнення, базовані на стереотипах та уявленнях, які часто не підкріплені особистим досвідом. Якщо лише знайти об'єктивну інформацію про якісь етнічні спільноти, то можна побачити, що це помилкові уявлення.

Мова ворожнечі може бути конкретизована у термінах рас, народів, біологічної спорідненості та каст, країни походження або наявності громадянства, релігій та переконань, мов, культур і цивілізацій; стану здоров'я, віку, статі та гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, соціального становища, професії та способів заробітку; інтелекту, темпераменту, особливостей поведінки, зовнішнього вигляду та смаків. Також мова ворожнечі може мати різні прояви і форми [8, с. 11]:

- жорстку форму висловлювань (наприклад, заклики до насильства чи дискримінації);
- середню форму висловлювань (наприклад, публікація висловлювань, які ставлять під сумнів історичну правду про випадки насильства чи дискримінації, звинувачення певних етнічних груп у негативному впливі на суспільство; заперечення громадянства тощо);
- м'яку форму (створення негативного іміджу, цитування ксенофобських висловлювань без коментарю тощо).

Незалежно від форми висловлювань, будь-яка мова ворожнечі – неприпустимий факт, який суперечить базовим принципам прав людини і толерантного ставлення.

Зазвичай увагу привертають факти, коли мову ворожнечі використовують посадові особи, державні діячі, які, навпаки, повинні відстоювати та забезпечувати рівні права та можливості для всіх громадян країни. Тому виділяють окреме визначення – *публічна мова ворожнечі* (на протигагу так званій *приватній*, чи *побутовій мові ворожнечі*) – це мова ворожнечі, яка виходить від так званих публічних осіб: посадовців та службовців органів влади, політиків тощо. Публічною є також мова ворожнечі, вміщена у нормативних актах, передана чи надрукована за допомогою засобів масової інформації (у рекламі тощо).

Ми можемо не помічати, наскільки часто мова ворожнечі використовується у вітчизняних засобах масової інформації – у газетах, журналах чи на телеканалах. Експерти з питань ксенофобії зазначають, що найпоширенішим проявом мови ворожнечі у пресі є вказування етнічної приналежності злочинців у кримінальній хроніці [2]. Як зазначає директор Інституту Кеннана в Україні Ярослав Пилинський, «так само не можна подавати односторонні матеріали і про зростання етнічної злочинності, оскільки це має свої логічні пояснення... матеріали із заголовками на зразок «Остан-

42 Інформацію взято з порталу http://www.xenodocuments.org.ua/hate_speech

нім часом з кавказьких країн вигнали усіх злодіїв в законі та, на жаль, частина з них осіла в Україні» відразу налаштовують людину на вороже ставлення до тих груп, які згадуються» [2].

Споживачам українських ЗМІ слід обережно ставитися до інформації, яка містить сумнівні дані (в основі якої – непряма мова ворожнечі), особливо коли подаються цифри. Ось такий приклад наводить експерт Максим Буткевич. Журналісти транслюють мову ворожнечі у формі цитат або інтерв'ю з жодним коментуванням, таким чином створюється враження, що ця інформація є перевіреною та прийнятною. Буткевич зауважив, що такі твердження, як «Україна посідає четверте місце за кількістю мігрантів, за даними ООН», «Нелегальні мігранти заносять до нас екзотичні хвороби», через ЗМІ є доволі популярними у суспільстві, хоча подана інформація не має жодного офіційного підтвердження.

Редакторка порталу xenodocuments.org.ua Ольга Веснянка зазначає, що досі немає систематичного моніторингу мови ворожнечі державними чи недержавними структурами. На порталі xenodocuments.org.ua міститься лише несистематичний моніторинг випадків застосування такої мови українськими політиками та деякими високопосадовцями. Результати моніторингу засвідчують, що найчастіше продуцентами мови ворожнечі є нинішні та колишні представники Міністерства внутрішніх справ, а також посадовці інших силових структур. Експертка вказує, що подібні випадки найчастіше ретранслювалися профільними виданнями чи телепрограмами [2].

Окрім мови ворожнечі, існує ще одне поняття, *знаки та символи ворожнечі* («*hate symbols*») – це графічні символи, малюнки, цифрові комбінації, абрєвіатури, які розміщені в публічному просторі (на стінах будинків, одязі тощо) і покликані пропагувати нетолерантне ставлення до представників певних соціальних груп, розпалювати ворожнечу у суспільстві [23, с. 4-7]. Як вважають експерти з питань прав людини, для викладачів, журналістів, представників правоохоронних органів важливо вміти розпізнавати символи ворожнечі, для того, щоб вчасно реагувати на те, що відбувається у нашому середовищі, і попередити поширення неофашистської ідеології у суспільстві [23, с. 4].

Таким чином, прояви ксенофобії можуть бути як у формі висловлювань, так і надписів, мета яких – пропагування нетерпимості до представників етнічних груп. Правова держава повинна відповідним чином реагувати на ксенофобні прояви, протидіяти їхньому виникненню та розповсюдженню. Свідомі громадяни, зі свого боку, також зобов'язані попереджати поширення ксенофобних проявів у суспільстві, зокрема, не допускати мови ворожнечі у своїй спільноті, вилучати символи ворожнечі тощо.

2. Прояви ксенофобії в Україні на прикладі злочинів на ґрунті ненависті

Ще більш радикальним, ніж мова ворожнечі, проявом ксенофобії у суспільстві є позбавлення людей життя лише, наприклад, через колір їхньої шкіри, тобто відповідно до певної ознаки приналежності до етнічної групи. Злочини з подібним мотивом називають *злочинами на ґрунті ненависті* та визначають як «будь-який карний злочин, включаючи злочини проти приватних осіб або майна, у яких потерпілий, об'єкт або мета злочину, обрані з причини їхнього реального або гаданого зв'язку, належності, підтримки або членства у будь-якій групі. Віднесення до такої групи може базуватися на загальній характеристиці її членів, такої, як дійсна або гадана належність до раси, національної або етнічної групи, мова, колір шкіри, релігія, стать, вік, фізична або розумова вада, сексуальна орієнтація або інші подібні фактори» [6]. Згідно з висновками «Міжнародної Амністії», расово вмотивовані злочини, які під-

падають під визначення «злочинів на ґрунті ненависті», є найбільш підступними проявами нетерпимості та дискримінації.

Хоча Організація із безпеки і співробітництва у Європі⁴³ (ОБСЄ) вперше офіційно використала термін «злочин на ґрунті ненависті» у 2003 р., ще у 1991 р. члени ОБСЄ ухвалили цю концепцію на зустрічі у Женеві, де було висловлено стурбованість існуванням злочинів, підґрунтям для яких є упередження, дискримінація, ворожість [26, с. 12]. «Міжнародна Амністія» у звіті за 2008 р. «Україна: уряд повинен вжити усіх заходів для припинення расової дискримінації» зазначає про «брак статистичної інформації про кількість злочинів на ґрунті расизму» [6]. Зокрема, «Міжнародна Амністія» пояснює, що в Україні немає точних статистичних даних про кількість вчинених злочинів на расовому ґрунті.

Цьому є багато причин. Міністерство закордонних справ пояснює, що неможливо вести записи про етнічне походження потерпілих від злочинів, бо це суперечить Статті 24 Конституції (право на недискримінацію за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань). Статті 161 та 67 Кримінального Кодексу України, які дозволяють визнати расистські мотиви злочинів, рідко застосовуються. Зокрема, у Міжнародному звіті щодо злочинів на ґрунті ненависті у країнах – членах ОБСЄ, Україна звітує, що за 2008 р. у державі було зафіксовано 5 випадків за Статтею 161 ККУ, з них 1 випадок завершився тюремним ув'язненням [26, с. 96]. До того ж, співробітники міліції в Україні часто не кваліфікують злочини як такі, що вчинені на ґрунті расизму, міліція та інші правоохоронні органи не ведуть записів повідомлень про расистські випадки.

Українські офіційні особи часто вказують на високий рівень расистських злочинів, про які повідомляється у Західній Європі, як доказ того, що стан цієї проблеми там гірший, ніж в Україні. Натомість, в Україні не здійснюється статистичний збір расистських випадків. Департамент із питань етнічних злочинів (частина структури Міністерства внутрішніх справ) надав «Міжнародній Амністії» статистичні дані про кількість злочинів проти іноземців, що не вказують на їхню мотивацію, тобто не відповідають критеріям злочинів на ґрунті ненависті. Аби мати змогу визначити масштаб цієї проблеми та знайти її рішення, дуже важливо проводити моніторинг та вести точні записи всіх випадків злочинності на ґрунті расизму по всій Україні. Таку інформацію необхідно доводити до відома всіх урядових департаментів, неурядових організацій та широкої громадськості.

Згідно з повідомленнями Конгресу національних громад України, часті напади на ґрунті ненависті почалися з жовтня 2006 року (див. Табл. 7). Якщо у 2006 році зафіксовано 14 випадків фізичних нападів, мотивованих ненавистю, то у 2007 році їх було вже більш ніж у'ятеро більше – аж 88.

Таблиця 7

Статистика повідомлень про жертви нападів на ґрунті ненависті в Україні, 2006-2009 рр. (дані станом на II квартал 2009 р.)

Квартал	Кількість людей			
	2006	2007	2008	2009
I	1	25, з них 2 вбиті	47, з них 2 вбиті	13, (1 вбитий — ? суперечливий випадок)
II	5	20, з них 3 вбиті	11, з них 2 вбиті	10
III	2	25	19	

43

ОБСЄ також здійснює моніторинг питання ксенофобії та дискримінації.

IV	6, з них 2 вбиті	18, з них 1 вбитий	6	
Разом:	14, з них 2 вбиті	88, з них 6 вбиті	83, з них 4 вбиті	23, (1 вбитий — ? суперечливий випадок)

Джерело: дані надані В'ячеславом Ліхачовим, Конгрес національних громад України www.kngu.org

На думку експертів Конгресу національних громад України, це тільки верхівка айсберга, оскільки фіксувалися лише випадки, які потрапили до публічної сфери, коли був наявний расистський характер злочинів [4].

Серйозною проблемою стають расистські прояви проти іноземних студентів. На думку В. Ліхачова, потенційно ця проблема може серйозно нашкодити як міжнародній репутації України, так і її економіці. В Україні навчається близько 40 тис. студентів з-за кордону. Найбільше приїждять навчатися з Ірану, Сирії, Туреччини, Китаю, Індії та інших країн Азії та Африки. Іноземні студенти приносять вищим навчальним закладам більш ніж 70 млн євро на рік (згідно з даними 2006 р.), таким чином, на 11% фінансуючи систему вищої освіти нашої держави [15].

Україна не може вважатися демократичною державою, де поважаються права людини, коли закриватиме очі на зростання серед її громадян нетерпимості до представників етнічних груп, що відбувається протягом останніх п'яти років. Поширення ксенофобних проявів (мови та символів ворожнечі, злочинів на ґрунті ненависті) потрібно зупинити чи (що було б ідеально) навіть попереджати. Для цього важливо мати експертні прозорі статистичні дані щодо розповсюдження ксенофобних проявів в українському суспільстві. Органи державної влади повинні нести відповідальність за публічні прояви мови ворожнечі у засобах масової інформації.

3. Нетолерантна діяльність та організації в Україні

У звіті про дотримання прав людини в Україні (за 2008 р.) зазначено [4], що до 2005 року рівень ксенофобії в Україні залишався порівняно невисоким і не перевищував її рівень в інших посттоталітарних країнах. Зокрема, рівень ксенофобії був меншим, ніж в інших країнах Центральної та Східної Європи (Болгарії, Румунії, Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччини, балканських країнах), і значно меншим, ніж у Росії. Але з 2005 року активізувалися молодіжні неформальні об'єднання, діяльність яких спрямована на насильницькі дії на ґрунті расової та національної ворожнечі. Ці войовничо й агресивно налаштовані молоді люди, які часто використовували нацистську символіку, нападали на людей неслов'янської зовнішності, як мешканців України, так і іноземців, зокрема, вихідців з Азії, Африки, Близького Сходу, Кавказу – іноземних студентів, шукачів притулку, біженців та іммігрантів, бізнесменів, туристів. Окрім того, жертвами нападів стали також декілька працівників посольств та представництва ООН, а також члени їхніх родин.

Одним із підтверджень малої ефективності дій держави проти ксенофобії є по-благливе ставлення до організацій, які постійно вчиняють расистські та ксенофобні дії та пропагують такі ідеї. В Україні (згідно з даними МВС України) серед ультраправих організацій налічується не менше 500 осіб віком від 14 до 27 років, об'єднаних у групи чисельністю від 20 до 50 осіб без чіткої структури та організації [4].

Згідно з даними соціологічного дослідження «Нетолерантна діяльність та організації в Україні», полем для вирощування праворадикальних ідей в Україні сьогодні є, наприклад, середовище футбольних фанатів [13, с. 10]. Дослідники виокремлюють такі рівні організації нетолерантної діяльності в Україні [13, с. 10]:

1) Екстремісти

Найбільш екстремістськими та радикально настроєними суб'єктами ксенофобії і расизму в Україні є найменш організовані групи, а саме так звані «моби» (невеликі нестійкі групи молодих хлопців, середній вік – 20 років), що сформувалися на хвилі моди в окремому районі, школі, училищі, являють собою найнебезпечніше та кримінальне крило нетолерантно налаштованих українців. Їм притаманний високий рівень агресивності, відсутність соціальних зобов'язань, родини, готовність ризикнути, бажання брати участь у протестній діяльності, чіткий поділ «свій – чужий». Такі уявлення призводять до нападів, побиттів та образ іноземних громадян, особливо громадян України так званої «неслов'янської» зовнішності – «видимих» меншин (visible minorities).

Наприклад, така група нетолерантно налаштованих до іноземців молодиків може напасти на китайських студентів, які чекають на зупинці тролейбуса, просто тому, що їм не сподобалася їхня зовнішність. Серед основних мотивів утягнення молоді у вуличну нетолерантну діяльність виділяють такі:

- *мода* (у певних колах молоді модно бути скінхедом, чому великою мірою сприяє ореол таємничості, небезпеки, сили, що створюють навколо цього явища деякі матеріали у ЗМІ);
- *бажання групової належності* (типове для підлітків прагнення відчутти себе частиною групи; оскільки наразі не так багато безкоштовної позанавчальної діяльності, до якої могли б долучитися молоді люди, вони доєднуються до вуличних груп);
- *особисті негаразди та бажання їх компенсувати* (відчуття образи і бажання помсти, невдачі в особистому житті спонукають звинувачувати всіх іноземців у певній діяльності. Наприклад: «А чого вони до наших дівчат пристають?»);
- *ідеологічні переконання*;
- *ситуативний фактор* (певні акції, що здійснені мобами, мають спонтанний характер: група молодих людей, що проводять час разом, вирішує розпочати «щось»).

2) Організовані сучасні націонал-соціалісти

Володіючи певними політичними амбіціями, сповідуючи ідеологію націонал-соціалізму, ультраправі організації прагнуть розширити коло своїх потенційних послідовників. Саме тому, як об'єкти рекрутингу для них важливі не тільки футбольні фани, школярі та студенти. Беручи участь у різних акціях, виступаючи проти олігархізації та криміналізації економіки, вони отримують можливість працювати з такими аполітичними сегментами як робітники, дрібні торговці, службовці.

Так, найбільш серйозною організацією у цьому колі, що має політичні амбіції і претендує на політичну легалізацію, є парамілітаристське угруповання «Патріот України»⁴⁴. Діяльність Харківської обласної громадської організації «Патріот України» (zareєстрована 17.01.2006, персональний склад нараховує близько 150 членів), згідно зі статутними документами спрямована на відродження української націоналістичної ідеї, вшанування пам'яті борців за незалежність України (воїнів ОУН і УПА), протидію незаконній міграції мешканців країн Азії та Африки до України. У їхньому буклеті написано: «Щоб утвердити право нації, є прийнятними будь-які методи: від публічних до підпільних, від місцево-локальних до глобально-масштабних, від парламентських до збройно-силових... Виправдані будь-які доцільні та достатні насильство та жорстокість» [4]. «Патріот України» має формування, які організовані за військовим принципом, та проводить постійні «вишколи» для своїх членів. У ході ідеологічних «вишколів» постійно підкреслюється, що Україною керують представ-

44 www.patriotukr.org.ua

ники неукраїнського етносу [13, с. 17]. Організація використовує такі основні канали рекрутингу нових членів: зустрічі з молоддю у навчальних закладах, через інтернет-сайт організації, акції організації, деякі з яких носять скандальний і провокаційний характер, музичні збори та фестивалі, футбольні матчі, особисте спілкування.

Близькими «Патріотів України» за ідеологією та партнерами у багатьох акціях є інша організація – УНТП (Українська націонал-трудова партія). Як основну умову успіху ідеологи УНТП вважають зміну національної політики держави, адже «громадянином України може бути тільки людина українського або родинного походження», і «право займати державні посади повинно належати тільки громадянам України». Своїх прихильників в УНТП розділяють на три групи: активісти, які не приховують своїх переконань (декілька десятків осіб); активісти, які не афішують своїх переконань (в організації вважається, що у масштабах України це 1000-1200 людей, але експерти стверджують, що це явно завищене число); симпатички (співчують ідеології, але не вживають ніяких активних дій). Тому оцінити масштаб цієї групи складно навіть для УНТП.

Загалом, виділяють два шляхи залучення нових членів у праворадикальну діяльність: через субкультуру та минаючи субкультурні елементи. Щодо «субкультурного» способу залучення, то до уваги береться, перш за все, внутрішня мотивація майбутніх членів, прагнення наслідувати комусь, виділятися, бути схожими на свою групу, бажання не просто бути членом якої-небудь невеликої групи, а прагнути стати частиною «більшої» сили та змінити в країні ситуацію, яку вони вважають несправедливою. Інший спосіб – шляхом оминання субкультури, ґрунтується на ідеологічному підході, зокрема, на читанні літератури, вивченні теорій, росту індивідуальної національної самосвідомості, гіпертрофізації національної ідеї). Такий спосіб є передусім прийнятним для рекрутингу інтелектуалів, що поділяють подібні ідеї нетерпимості, але яких відлякує агресивна, заснована на насильстві субкультура.

3) Організовані сучасні українські націоналісти (УНА-УНСО, КУН, МНК, ВО «Свобода», СПАС, Тризуб, Бандерівець)

Ситуація з цими організаціями є суперечливою. Зокрема, як зазначають дослідники, «було б великим перебільшенням сказати, що у рядах українських націоналістів існує єдина думка з приводу відношення до людей іншої національності, віросповідання, раси. Різноманіття організацій зі схожою ідеологією, назвами, методами роботи створює досить заплутану ситуацію, у якій легко замаскувати расизм і ксенофобію під боротьбу за відродження української держави. Саме тому, найбільш серйозні організації, що розуміють можливі наслідки росту расизму та ксенофобії взагалі для країни і для образу націоналізму зокрема, прагнуть відмежуватися від радикальних рухів. Так, 22 січня 2008 на Конгресі націоналістичних партій і рухів УНА-УНСО, ВО «Свобода», «Тризуб», «Українська партія», «Національний альянс», ОУН(р), ОУН(м), «Молодіжний націоналістичний конгрес» і «Патріот – захисник батьківщини» заявили про співробітництво. У той же час, Українську націонал-робітничу партію та «Патріот України» не запросили до участі» [13, с. 17].

Дослідники нетолерантної діяльності в Україні доходять висновку, що в Україні «найбільш екстремістські групи доволі слабо організовані та розрізнені, а чим більше організація претендує на політичне майбутнє, тим більш ретельно її лідери прагнуть уникати екстремізму як у публічних висловленнях, так і у діях, прагнучи діяти в рамках правового поля» [13, с. 28]. Сьогодні в Україні існує тенденція до формування перехідних форм від вуличного насильства до більш організованих форм діяльності, що є найбільш істотним викликом громадському суспільству на найближчі кілька років. Світова фінансова криза, зростання рівня міграції у поєднанні з відсутністю чітко спланованої політики держави у сфері розвитку толерантності у суспільстві, створюють ризик істотного зростання радикальних нетолерантних настроїв у суспільстві та відповідно приросту числа активних членів праворадикальних організацій.

Окрім того, дослідники намагаються визначити причини зростання рівня ксенофобії та нетерпимості в українському суспільстві [9, с. 85-87; 14, с. 20-25]. Наталя Беліцер (з Інституту демократії ім. П. Орлика) і Сергій Герасимчук (із Групи стратегічних та безпекових студій) критикують поширене уявлення про те, що економічні труднощі та низькі стандарти життя викликають у людей відчуття нетерпимості до «інших». Це пояснення виглядає недоречним з огляду на те, що «після 2000 р. на зміну системному колапсу пострадянської економіки прийшло... економічне зростання, і добробут населення покращився. Тому шукати можливі причини треба у сферах, що відмінні від чисто економічних» [9, с. 86].

Проаналізувавши думки різних дослідників нетолерантності та ксенофобії в Україні [9, с. 86-87; 13, с. 24-25], доцільно виділити такі основні причини поширення нетерпимості в українському суспільстві:

- укорінені *стереотипи* у масовій свідомості населення, часто підкріплені безвідповідальними засобами масової інформації (зокрема, міф про можливе захоплення робочих місць іноземцями та подальше зростання конкуренції на ринку праці); пасивна, а найчастіше і негативна роль ЗМІ у процесі формування громадської думки щодо іноземних громадян, які перебувають на території України; загальне падіння рівня культури та утворення на тлі росту негативної стереотипізації свідомості основної маси населення країни; слабка інтеграція іноземців у місцеві громади, що спричиняє побоювання та ізоляцію з боку корінного населення;
- *політичний фактор* (вплив із-за кордону та внутрішні політичні ігри); дедалі більша політизація проблем етнічних груп, особливо активно використуваних підчас виборчих кампаній;
- активізація діяльності шовіністичних (неонацистських) організацій;
- відсутність чіткої *державної позиції* щодо визнання факту існування ксенофобних та расистських настроїв, що переростають в організовані форми насильницьких дій;
- *зростання уваги* до вказаної проблеми з боку певних громадських організацій, які здійснюють ретельніший моніторинг ксенофобських проявів в українському суспільстві, ніж органи державної влади чи будь-хто раніше.

Експерти правозахисних організацій у Комплексному дослідженні стану прав людини в Україні «Права людини в Україні – 2008» зазначають: «Одна з причин неадекватної реакції правоохоронних органів і держави в цілому на расистські та ксенофобні дії – відсутність скарг від жертв расистських нападів, які не сподіваються отримати реальний захист. Інша причина – невдале, на нашу думку, формулювання складу злочину, яке у багатьох випадках серйозно утруднює доведення вини» [4].

Тобто, для розв'язання проблеми ксенофобії та расизму в українському суспільстві слід комплексно залучати політичні інституції (зокрема, органи державної влади), інституції освіти і науки (з просвітницькою і дослідницькою метою), громадянське суспільство (недержавні організації, які працюють у сфері прав людини і розбудови громадянського суспільства), засоби масової інформації, які формують ставлення до цієї проблематики. Всі громадяни також несуть відповідальність за поширення нетерпимості до представників етнічних груп, адже вони поширюють стереотипи, які існують у суспільстві та транслюються засобами масової інформації, не завжди готові чітко висловлювати свою позицію щодо ксенофобних проявів у суспільстві, свідками яких стають, та попереджати такі прояви.

4. Приклади протидії расизму та ксенофобії в Україні

За останні роки, зважаючи на проблему поширення ксенофобних проявів в Україні, сформувався певні ініціативи та проекти, які мають на меті попередження та подолання нетолерантного ставлення. Зокрема, частина ініціатив здійснюються переважно різними громадськими організаціями за підтримки міжнародної спільноти та міжнародного досвіду розв'язання проблеми ксенофобії та расизму.

Прикладом міжнародної організації та її представництва в Україні, які працюють над проблемою подолання ксенофобії та расизму, є Міжнародна громадська організація «Міжнародний рух «Міжнародна Амністія в Україні»⁴⁵ – складова всесвітнього руху Amnesty International⁴⁶, діяльність якого спрямована на безпристрасний захист та утвердження прав людини в усьому світі. «Міжнародна Амністія» (Amnesty International)⁴⁷ – всесвітній рух людей, котрі виступають на захист загально визнаних прав людини і повагу до них. Він прагне до того, аби забезпечити кожній людині можливість користуватися всіма правами, що проголошені у Загальній декларації прав людини, та інших міжнародних документах.

Місія організації полягає у здійсненні досліджень і вживанні заходів із попередження та припинення грубих порушень будь-яких прав людини (громадянських, політичних, соціальних, культурних та економічних). Усі вони є невід'ємними правами – від свободи слова та зібрань до права на збереження фізичної та психічної цілісності, від права на захист від дискримінації до права на притулок. Міжнародна Амністія об'єднує 2,2 мільйони активістів та прихильників у більш ніж 150 країнах та територіальних утвореннях у всіх куточках світу. Основну частину коштів організація отримує за рахунок членських внесків і добровільних пожертв і не залежить від будь-яких урядових структур та не керується жодними політичними переконаннями, економічними інтересами та релігійними поглядами.

«Міжнародна Амністія» не потребує і не приймає фінансових коштів від урядів за здійснення розслідувань фактів порушення прав людини і реалізацію правозахисних кампаній. Вона є демократичним рухом. Найважливіші рішення, що стосуються політики організації, ухвалюються Міжнародною радою, до якої входять представники всіх національних секцій. Міжнародна рада, термін дії повноважень якої становить два роки, обирає Міжнародний виконавчий комітет, що виконує її рішення.

Портал *XenoDocuments.org.ua*⁴⁸, який є проектом «Міжнародної Амністії» в Україні (за підтримки Міжнародного фонду «Відродження») розроблено з метою відображення ситуації у сфері протидії расизму, ксенофобії та нетерпимості в Україні у поточному режимі. Портал пропонує громадськості вільний доступ до систематизованої інформації. Цільовою аудиторією сайту є правозахисні організації, активісти громадянського суспільства та працівники ЗМІ, які бажають отримувати достовірну та постійно обновлювану інформацію з теми.

«Я кажу расизму Ні!» – так називається інформаційна акція проти расизму, організована активістами «Міжнародної Амністії в Україні» у Києві на Міжнародному кінофестивалі «Молодість» восени 2009 р.⁴⁹ Інформаційна акція проти расизму була присвячена позаконкурсній програмі фестивалю «Кіно за права людини». Акція привернула увагу громадськості до проблеми поширення расизму в Україні, примусила замислитися над особистою громадянською позицією. Адже, коли вас просять сфотографуватися і заявити вашому суспільству, що ви «кажете расизму – ні!», тобто засвідчити вашу громадянську позицію, то ви не можете потім не задумуватися про те, що ви ще можете зробити, аби попередити прояви ксенофобії та расизму.

45 www.amnesty.org.ua

46 <http://www.amnesty.org/>

47 Повна інформація www.amnesty.org.ua

48 <http://www.xenodocuments.org.ua/>

49 Фотогалерея акції знаходиться тут: <http://www.xenodocuments.org.ua/image-galleries>

В Україні з квітня 2007 року діє «Ініціатива розмаїття»⁵⁰ (співзасновниками якої є Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) та Представництво Міжнародної організації з міграції (МОМ) в Україні) – мережа, що об'єднує понад 50 організацій, зацікавлених у популяризації ідей розмаїття та протидії різним формам нетерпимості, включаючи расизм і ксенофобію. «Ініціатива розмаїття» виступає за захист людської гідності та добробут мігрантів, біженців і нетрадиційних меншин України.

Мета діяльності мережі:

- слугувати платформою та форумом для громадянського суспільства з метою налагодження зв'язків один з одним та з представниками уряду;
- надавати підтримку діяльності уряду в сфері пропагування культурного розуміння та міжвідомчого співробітництва;
- збирати та розповсюджувати перевірену та стандартизовану статистику та іншу інформацію щодо злочинів, скоєних на расовому підґрунті;
- залучення до заходів з підвищення обізнаності громадськості та проведення освітніх заходів для сприяння міжкультурному діалогу.

Основні досягнення «Ініціативи розмаїття»⁵¹ полягають у тому, що:

- налагоджено координацію діяльності з Міністерством закордонних справ, Міністерством внутрішніх справ, Службою безпеки України та Державним комітетом у справах національностей та релігій;
- створено міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії в Україні під керівництвом Державного комітету у справах національностей та релігій;
- 34 проекти НУО отримали фінансування від різних посольств; 100 осіб та організацій отримують розсилку «Ініціативи розмаїття»⁵²;
- більш ніж 2000 осіб та організацій щомісяця отримують періодичне видання партнерської організації Східноєвропейського інституту розвитку «В одному човні»;
- розроблено соціальну рекламу щодо підтримки розмаїття, що виконана «Гудімов арт-проект» для транслювання на «MTV-Україна» та на регіональних телеканалах, а також для широкого користування усіма зацікавленими особами та організаціями.

Це є приклади того, що можна зробити, аби звернути увагу на проблему ксенофобії та расизму в Україні та попередити її поширення у суспільстві. Тут є й інформування суспільства: обмін результатами досліджень та моніторингових, розробка соціальної реклами тощо як важливий шлях до розв'язання проблеми ксенофобії у суспільстві.

Дієвим способом подолання ксенофобії та расизму у суспільстві є підвищення рівня толерантності, тобто акцент на протилежному, позитивному явищі. 16 листопада 1995 року держави – члени ЮНЕСКО затвердили Декларацію принципів терпимості і Програму дій, що спрямована на популяризацію ідей толерантності та поваги до розмаїття⁵³. Згідно з Декларацією, «толерантність – це єдність у розмаїтті», «по-

50 Детальна інформація про мережу «Ініціатива Розмаїття» на офіційному сайті: <http://www.diversipedia.org.ua/>

51 Детальніше див. <http://www.diversipedia.org.ua/>

52 Доеднатися до розсилки «Diversity Initiative distribution list» можна, написавши на електронну адресу Яні Тяпкіній, координаторці розсилки: Xenophobia@iom.kiev.ua

53 Звідси і до кінця підрозділу інформацію взято з прес-релізу Міжнародної організації з міграції та Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, розповсюдженого 16 листопада 2009 року з нагоди Міжнародного дня толерантності.

вага, сприйняття та розуміння багатого розмаїття культур світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості».

У 1996 році Генеральна Асамблея ООН запропонувала щорічно 16 листопада відзначати Міжнародний день толерантності. У цей день міжнародна спільнота організовує низку заходів, щоб привернути увагу до прав людини, наголошуючи на безумовній рівності всіх людей, незалежно від їхнього віросповідання, етнічної належності, кольору шкіри тощо. Зокрема, Мері Робінсон, колишній Верховний комісар ООН з прав людини, зауважила: «Толерантність – це не розкіш. Це стиль життя». Толерантність і повага до розмаїття мають стати невід’ємною частиною життя кожної людини, а також керівним принципом державної політики.

Правозахисники та політичні аналітики вважають толерантність необхідною складовою демократичного суспільства. «Що пов’язує розмаїття і демократію з толерантністю? Розмаїття людства сприяє розквіту толерантності від пасивного сприйняття до активної поваги, а демократія не дозволяє їй впасти у байдужість», – вважає директор Східноєвропейського інституту розвитку (СЄІР) Мрідула Гош.

З метою формування толерантної атмосфери у суспільстві Представництво МОМ в Україні – один з координаторів «Ініціативи розмаїття» – за підтримки Канадського агентства міжнародного розвитку (CIDA) у 2009 році провело всеукраїнську соціальну кампанію під назвою «Колір шкіри не має значення!». У рамках соціальної кампанії було підготовлено спеціальні відео- та аудіоролики, присвячені культурному різноманіттю та заклику до толерантності до національних меншин в Україні. Музичний супровід до соціальних роликів написав відомий український митець, галерист, музикант та голова неурядової організації «Серце, не спи» Павло Гудімов⁵⁴.

За допомогою цієї суспільної кампанії організатори прагнули довести, що сьогодні пропагування толерантності є особливо важливим, а поінформування громадськості про терпимість дозволяє розкрити схожість між людьми та розповсюдити повагу до розбіжностей. Соціальна кампанія «Колір шкіри не має значення!» яскраво продемонструвала, що бізнес-спільнота в Україні, а також медіа та держава, не залишаються осторонь проблем жорстокого ставлення до нацменшин в Україні, не є пасивними перед обличчям расизму, ксенофобії та дискримінації. Прикладами такої підтримки є той факт, що кампанію підтримали торговий центр «Глобус», «Макдональдз Україна», український телеканал «5 канал», міжнародний супутниковий телеканал «Інтер+», «MTV-Україна», телеканал «Київ», радіо української музики «Молоде радіо», Київський метрополітен, аеропорт «Бориспіль» та інші. Тобто, подібні ініціативи можуть знайти підтримку серед широкої громадськості, головне – їх провляти.

Існує також низка інших ініціатив, пов’язаних з протидією дискримінації в Україні. Громадська організація «Центр «Соціальна дія» 18 грудня 2008 р. презентувала інформаційний посібник для іноземних студентів та організувала обговорення результатів навчального проекту «Подоласмо расизм разом!»⁵⁵, проведеного за підтримки програми Нідерландського Посольства в Україні. «Центр «Соціальна дія» надає юридичну допомогу біженцям та шукачам притулку, сприяє дотриманню прав іноземців в Україні. Матеріал посібника розрахований на широке коло іноземних студентів, шукачів притулку, біженців чи іноземців, що живуть в Україні. Серед матеріалів містяться роз’яснення чинного українського законодавства, поради щодо отримання медичної допомоги, поради щодо безпеки та багато іншого. Посібник надруковано російською та англійською мовами.

Як вже було зазначено у цьому розділі, найчастіше з дискримінацією стикаються іноземні студенти, передусім вихідці з Африки та країн Близького і Далекого Сходу. Про це повідомили у громадській організації «Центр «Соціальна дія». «Майже кожен виходець з Африки та Азії, студент чи біженець, може розповісти про акти

54 Приклад поширення кампанії в Чернівцях <http://bukovynaonline.com/kolir-shkiry-ne-mae-znachennya/>
55 Преодолеем расизм вместе! Информационное пособие / Центр «Социальное действие». – 88 с.

агресії, образи, зневагу, здирицтво або й насильство, скоєне щодо них через «відмінну» зовнішність. Представники цих вразливих груп нерідко відчувають упереджене ставлення до себе і на вулиці, і у спілкуванні з представниками владних органів, і у столиці України – і на її кордонах», – заявляють правозахисники. Водночас, правозахисники акцентують увагу на тому, що «навіть за кричущих проявів расизму чи ксенофобії багатьом із жертв невідомо як можна себе захистити». З огляду на це, активісти «Центру «Соціальна дія» у рамках проекту «Без кордонів» організували у Києві одноденний семінар, в якому взяли участь близько 70 представників іноземних студентських громад Києва та інших міст України (Луганська, Харкова, Дніпропетровська, Вінниці, Тернополя, Сум). Під час семінару учасники дізналися про те, які права та обов'язки передбачає українське законодавство для іноземців; про прояви расизму та антирасистську діяльність; почули практичні поради стосовно того, як уникнути насильства з боку представників радикальних расистських угруповань. Учасники також мали змогу отримати юридичну консультацію.

Зазначимо, що, з одного боку, більшість ініціатив стосовно подолання ксенофобії та дискримінації в Україні є переважно не надто масштабними, тому не можуть охопити все суспільство. Адже слід розробляти державні програми зі впровадження толерантності у суспільстві, залучати інституції освіти та засоби масової інформації. З іншого боку, навіть невеликі локальні ініціативи на рівні громад дають змогу хоча б частині суспільства переосмислити питання розмаїття та полікультурного суспільства, що є, безумовно, важливим.

Семінар

Прояви ксенофобії у сучасному українському суспільстві: основні результати вимірювання рівня ксенофобії в Україні (на прикладі шкали Богардуса та індексу національної дистанційованості Н. Паніної)

Питання, які опрацьовуються:

- Які основні чинники і якою мірою впливають на рівень соціальної дистанції до різних етнічних груп в Україні?
- Якою є динаміка рівня загальної національної толерантності населення України за роки незалежності? Яким чином можна пояснити такі зміни?
- Згідно з даними досліджень соціальної дистанції за останні роки, до яких етнічних груп українці ставляться найбільш нетерпимо (зокрема, взагалі не пускали б їх в Україну)? На вашу думку, які фактори впливають на таке ставлення?

Для більш ефективного проведення семінарських занять пропонується формат студентських презентацій (у середньому до 10 хв.) щодо кожного з перерахованих проблемних питань з подальшими коментарями та обговоренням із залученням усіх учасників семінару. Презентація має форму висвітлення проаналізованої основної інформації в аналітичній формі з власними висновками-відповідями на певне проблемне запитання. Презентацію доцільно робити з використанням візуальної допомоги (комп'ютера, проектора та тексту самої презентації у форматі PowerPoint), для наочного зображення таблиць чи графіків.

Література

1. Паніна Н. Фактори національної ідентичності, толерантності, ксенофобії, та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 26-45.

2. Паніотто В. Динаміка ксенофобії та антисемітизму в Україні (1994-2007) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 197-214.

Практичне заняття 1

Нетолерантна діяльність та організації в Україні

Питання, які опрацьовуються:

- Поняття мови ворожнечі та її розповсюдженість в українських ЗМІ.
- Нетолерантна діяльність в Україні на прикладі різноманітних організацій ультраправого спрямування.

В рамках першого питання плану для інтерактивного обговорення у студентській групі пропонуються такі запитання:

- Що таке «мова ворожнечі»? Згідно з думками експертів, де це явище найбільш розповсюджене в українській пресі?
- Чому це явище є викликом для полікультурного суспільства?

Студенти презентують результати *міні-досліджень*, проведених у малих групах (3-4 особи). Мета дослідження «Мова ворожнечі у ЗМІ» – проаналізувати популярні друковані засоби масової інформації (зокрема, для зручності та доступу матеріалів пропонується аналіз саме онлайн-сторінок друкованих видань, наприклад: www.segodnya.ua, www.focus.ua, www.gazeta.ua, www.kp.ua) та відшукати такий приклад нетолерантної діяльності у засобах масової інформації як мова ворожнечі. Доречно надати подібне завдання 2-4 групам студентів, аби цікаво було порівняти та зіставити результати.

Для опрацювання другого питання плану семінару пропонується запросити гостей-експертів для інтерактивної дискусії.

Орієнтовні питання для обговорення (експерти можуть запропонувати інші):

- Які основні організації, що пропагують расизм та ксенофобію, діють на території України?
- Чим можна пояснити їхню популярність серед молоді?
- Якими є і/чи повинні бути дії держави стосовно діяльності організацій, що пропагують нетерпимість в українському суспільстві?

Література

1. Горшков Д. Мова ворожнечі: що це таке і як з цим боротися? Права людини в Україні // <http://www.khpg.org.ua/index.php?id=1223380108>

2. Деякі аспекти права на захист від дискримінації та боротьби з расизмом і ксенофобією // Комплексне дослідження стану прав людини в Україні «Права людини в Україні – 2008». Узагальнена доповідь правозахисних організацій (Розділ «Організовані дії расистського та ксенофобного характеру») // <http://www.khpg.org.ua/index.php?id=1245855623>

3. Кобзін Д.О., Черноусов А.М. Нетолерантна діяльність та організації в Україні. Результати соціологічного дослідження. – Харків, ХІСД. – 2008. – 29 с.

Практичне заняття 2

Протидія расизму, ксенофобії та нетерпимості в Україні

Питання, які опрацьовуються:

- Аналіз всеукраїнської соціальної кампанії «Колір шкіри не має значення!» у рамках проекту «Ініціатива розмаїття» Міжнародної організації із міграції.
- Розгляд інформаційного порталу xenodocuments.org.ua як прикладу поширення толерантності в суспільстві.

Працюючи над першим питанням плану, студенти на занятті (якщо немає можливості показати відео на парі, – то вдома) переглядають короткі ролики у рамках проекту (продивитися чи завантажити можна на веб-сторінці проекту «Ініціатива розмаїття» <http://www.diversipedia.org.ua> у розділі «кампанія»):

«Ми усі з одного тіста»
 «Ми сусіди – ми сумісні»
 «21 травня – особливий день»
 «Різні мови – близькі цілі»
 А також постери:
 «Краса – багатоколірна»
 «Розмаїття робить світ захоплюючим»
 «Колір шкіри не має значення»
 «Розмаїття робить світ кольоровим»
 «В кожному серці кров червона»

Потім на парі студенти пишуть коротке есе (на одну сторінку) на тему: «У чому полягає ефективна протидія ксенофобії та расизму в Україні: на прикладі соціальної кампанії «Колір шкіри не має значення!».

Студентів слід заохотити критично оцінити переглянуті матеріали, написати свої думки про цільову аудиторію проекту, про способи розповсюдження проекту, а також доцільні зауваження/коментарі стосовно цього прикладу.

В рамках другого питання плану студенти запрошуються до обговорення таких проблем:

- Якими є основні напрямки діяльності інформаційних порталів XenoDocuments.org.ua, Diversipedia.org.ua? Чому важливо інформувати громадськість про явища ксенофобії та расизму в Україні? Для чого здійснювати постійний моніторинг явища ксенофобії в Україні?
- Які напрямки діяльності порталу, на вашу думку, є найбільш корисними для протидії явищу ксенофобії в Україні?
- *Додаткове запитання до студентів:* Назвіть та коротко опишіть інші відомі вам приклади протидії нетерпимості в Україні.

Зауважимо, що інформацію про інші акції та проекти можна знайти на порталі XenoDocuments.org.ua (наприклад, Всеукраїнський проект «Поширення полікультурних цінностей через проведення заходів «Жива бібліотека» в Україні», який стартував 1 березня 2010 року тощо).

Згадані питання пропонується обговорювати спочатку в формі дискусії у малих групах (по 3-4 особи), а потім представники груп доповідають отримані результати обговорення, після чого відбувається загальне обговорення проблемного питання. У випадку, якщо семінарська група велика, тоді обговорення відбувається одразу ж з усіма учасниками групи.

Основні електронні джерела для вивчення:

1. «Ініціатива розмаїття» <http://www.diversipedia.org.ua/>
2. XenoDocuments. (Портал розроблено з метою відображення ситуації в сфері протидії расизму, ксенофобії та нетерпимості в Україні) Виконавець проекту: «Міжнародна Амністія в Україні» // <http://www.xenodocuments.org.ua>

Оцінювання навчальних досягнень студентів

1. Темі рефератів

- Загальна характеристика явищ ксенофобії та расизму в сучасному суспільстві.
- Ультраправі групи в Україні: виникнення та діяльність.
- Зростання рівня ксенофобії в українському суспільстві: аналіз соціологічних досліджень.
- Дослідження дискримінації в Європейському Союзі.

2. Питання для самоконтролю

- Поясніть широке та вузьке значення явища ксенофобії.
- Назвіть кілька (3-4) розповсюджених у сучасному світі видів (або проявів) ксенофобії.
- Охарактеризуйте особливості поширення ксенофобії у сучасному українському суспільстві.
- Надайте базове визначення поняттю расова дискримінація.
- Порівняйте громадську думку українського суспільства та європейської спільноти про дискримінацію.
- Поясніть, як українські дослідники вивчають рівень ксенофобії в Україні.
- Наведіть приклади проявів ксенофобії в українському суспільстві.

3. Модульна контрольна робота

Питання

- Назвати приклади нетолерантності в українському інтернет-просторі
- Охарактеризувати нетолерантну діяльність організацій різних рівнів в Україні протягом останніх років.
- Проаналізувати зміст інформаційного порталу XenoDocuments.org.ua
- У чому полягає основна діяльність «Міжнародної Амністії» в Україні і світі?
- Сформулювати основну ідею та приклади її втілення у проекті «Ініціатива розмаїття» Міжнародної організації із міграції.

Література

Основна література:

1. Гідденс Е. Соціологія / [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко]. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
2. Горшков Д. Мова ворожнечі: що це таке і як з цим боротися? Права людини в Україні // <http://www.khpg.org.ua/index.php?id=1223380108>
3. Декларация принципів толерантності / утверджена резолюцією 5.61 Генеральної конференції ЮНЕСКО от 16 ноября 1995 года // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
4. Деякі аспекти права на захист від дискримінації та боротьби з расизмом і ксенофобією // Комплексне дослідження стану прав людини в Україні «Права людини в Україні – 2008». Узагальнена доповідь правозахисних організацій // <http://www.khpg.org.ua/index.php?id=1245855623>
5. Дискримінація за ознакою кохання. Звіт про дотримання прав геїв та лесбійок в Україні. – К.: Нора-Друк, 2005. – 224 с. // <http://www.gay.org.ua/publication/report2005-r.pdf>
6. Доповідь Amnesty International «Україна: Уряд повинен вжити усіх заходів для припинення расової дискримінації» – 2008 // <http://www.xenodocuments.org.ua/article/356>
7. Дутчак О.А. Міграція і толерантність в Україні // Міграція і толерантність в Україні: за ред. Ярослава Пилинського. – К.: Стилос, 2007. – 191 с. – с. 149-153.
8. «Екологія мови» в контексті проблеми розмаїття культур / в рамках проекту: «Діалог з ЗМІ – ключ до діалогу різних культур: підтримка розмаїття і відповідальності медіа». – К.: Айва плюс Лтд., 2008. – 52 с.
9. Ефективні інституційні відповіді для подолання нетолерантності та екстремізму в Чорноморському регіоні. – К.: К.І.С., 2009. – 148 с.
10. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 р. № 2866-IV [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>
11. Київський міжнародний інститут соціології. Прес-реліз «До 15-річчя КМІС: Динаміка ксенофобії та антисемітизму в Україні (1994-2007)» // КМІС, 11 листопада 2008. – 6 с. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/txt/doc/nov/p.pdf>
12. Ксенофобия в современном мире / В.А. Ачкасов, В.А. Ачкасова, С.А. Ланцов и др.; отв. Редакторы В.А. Ачкасов, Д.З. Мутагиров. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 354 с.
13. Кобзін Д. О., Черноусов А. М. Нетолерантна діяльність та організації в Україні. Результати соціологічного дослідження. – Харків, ХІСД. – 2008. – 29 с.
14. Кобзін Д. О., Шейко Р. В., Мартиненко О. А., Белоусов Ю.Л. Ксенофобія в контексті поліетнічності українського суспільства. Результати соціологічного дослідження. – Харків, 2008. – 43 с.
15. Компас: Пособие по образованию в области прав человека с участием молодежи / П. Брандер, Р. Гомес, Э. Кин и др. – Венгрия, 2002. – 478 с.
16. Лихачев В. Преступления на почве ненависти в Украине – 2008. Доклад по результатам мониторинга проявлений ксенофобии в Украине.
17. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (Про зняття застережень див. Указ Президії ВР УРСР № 7248-XI від 14.03.89; Поправки до Конвенції див. в постанові ВР № 3936-12 від 04.02.94, ВВР 1994, № 23, с. 169) // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
18. Мукомель В.И. Грани интолерантности (мигрантофобии, этнофобии) // Социологические исследования. – 2005. – №2. – С. 56-66.

19. Паніна Н. Фактори національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 26-45.
20. Паніотто В. Динаміка ксенофобії та антисемітизму в Україні (1994-2007) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – №1. – С. 197-214.
21. Пушкар В. Соціально-психологічне дослідження побутових уявлень про права людини / Харківська правозахисна група. – Харків: Права людини, 2009. – 88 с.
22. Рекомендації Європейських інституцій щодо боротьби з дискримінацією в Україні / [Українська Гельсінська спілка з прав людини]. – Харків: Права людини, 2008. – 324 с.
23. Символы вражды: информационное пособие для преподавателей средних школ, вузов и ссузов / Молодежная сеть против расизма и нетерпимости. – Воронеж, 2008. – 20 с.
24. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий // Социологические исследования. – 2006. – № 1. – С.45-53.
25. Discrimination in the European Union: Perception, Experience and Attitudes. Fieldwork February-March 2008. Report. Eurobarometer Special Surveys. European Commission. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_296_en.pdf
26. Hate crimes in the OSCE region – incidents and responses: Annual Report for 2008. – OSCE, ODIHR: Warsaw, 2009. – 126 p.
27. Xenophobia [Електронний ресурс] // Meriam-Webster's Online Dictionary. – Режим доступа: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/xenophobia>

Інтернет-ресурси для перегляду:

28. «Ініціатива розмаїття» <http://www.diversipedia.org.ua/>
29. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи <http://www.khpg.org.ua/>
30. Інформаційно-аналитический центр «Сова», раздел «Национализм и ксенофобия» – <http://xeno.sova-center.ru/>
31. Міжнародна громадська організація Міжнародний рух «Міжнародна Амністія в Україні» // www.amnesty.org.ua
32. Мережі центрів європейської інформації у рамках Всеукраїнської акції з толерантності <http://tolerant.org.ua>
33. Amnesty International // <http://www.amnesty.org/>
34. European Commission against Racism and Intolerance of the Council of Europe // <http://www.ecri.coe.int/>
35. European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia (EUMC), <http://www.eumc.eu.int/>
36. European Network Against Racism // www.enar-eu.org/
37. Internet Anti-racism Centre in Europe // www.icare.to/
38. UNITED for Intercultural Action – the European Network against nationalism, racism, fascism and in support of migrants and refugees // www.unitedagaistracism.org
39. XenoDocuments. (Портал розроблено з метою відображення ситуації в сфері протидії расизму, ксенофобії та нетерпимості в Україні) Виконавець проекту: Міжнародна Амністія в Україні // <http://www.xenodocuments.org.ua>

Додаткова література:

40. Балибар Э. Существует ли «неорасизм»? // Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. – М.: Издательство «Логос», 2004. – С. 27-39.
41. Демонізація іншого: Антисемітизм, расизм і ксенофобія / [ред. Р.С. Вістріч; пер. з англ. Г.Є. Краснокутський]. – Одеса : Бахва, 2006. – 409 с.

42. Жданова І. Молодь і толерантність в сучасній Україні (національно-етнічний аспект). – Агора. Перспективи соціального розвитку регіонів. Випуск 7.– К., 2008. – С. 25-35.
43. Исламская идентичность в Украине / А.В. Богомолов, С.И. Данилов, И.Н. Семиволос, Г.М. Яворская / [пер. в укр.; изд. 2-е, доп.]. – К.: СтилоС, 2006. – 200 с.
44. Кельберг А.А. Ксенофобия как социально-психологический феномен // Вісник СПбГУ. 1996. Сер. 6. Вип. 2 (№ 13). С. 49
45. Кроз М.В., Ратінова Н.А. Соціально-психологічні та правові аспекти ксенофобії. – Москва, 2005. – 40 с.
46. Паніна Н. Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні // Україна 2002. Моніторинг соціальних змін. – К., 2002. – С. 445 – 459.
47. Преодолеем расизм вместе! Информационное пособие / Центр «Социальное действие». – 88 с.
48. Проблеми толерантності міжетнічних та міжрелігійних відносин. Довідково-методичні матеріали. – Тамбов: Фірма ТОВ «Граніт», 2005. – 100 с.
49. Солдатова Г. Психологические механизмы ксенофобии // Психологический Журнал Института психологии Российской Академии наук. – 2006. – № 6.
50. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / О. Майборода, Р. Чілачава, Т. Пилипенко та ін. – К.: Фонд «Європа ХХІ», 2002. – 312 с.
51. Толерантність у поліетнічному суспільстві: питання теорії і практики / Упор. Ю. Тищенко, І. Підлуська. – К.: Фонд «Європа ХХІ», 2003. – 156 с.
52. Flecha R. et al. Equality of Differences versus Postmodern Racism // The Globalization of Racism / ed. by D. Macedo, P. Gounari. – Boulder: Paradigm Publishers, 2006. – P. 226-240.